

Tieners en waarden en normen

Over levenskunst en burgerschap

Haagse Hogeschool
Scriptie: Samantha Pedrosa da Silva
Opleiding: Culturele en Maatschappelijke Vorming
Begeleiding: F. Berkers
Juni 2008

Tieners en waarden en normen

Over levenskunst en burgerschap

Haagsche Hogeschool
Scriptie: Samantha Pedrosa da Silva
Opleiding: Culturele en Maatschappelijke Vorming
Begeleiding: F. Berkers
Juni 2008

Voorwoord

Deze scriptie is de afronding van mijn studie Culturele en maatschappelijke vorming aan de Haagse hogeschool.

Het onderwerp van deze scriptie is vloeit voort uit mijn persoonlijke interesse in jongeren en de maatschappij. Daarbij komen de volgende vragen aan de orde: Hoe ontwikkelen jongeren hun eigen identiteit als het gaat om levensvragen en hun deelname aan de huidige samenleving? Voor welke keuzes staan ze en waar baseren ze hun keuzes op? Hoe kan CMV een bijdrage leveren aan het maken van bewuste keuzes?

Tijdens deze scriptie heb ik hulp gehad van een aantal mensen. Frans Berkers heeft mij begeleid tijdens de ontwerpfase en ook tijdens het schrijven zelf. Hier wil ik hem graag voor bedanken. Daarnaast wil ik ook Kees-jan Backhuys bedanken; hij heeft samen met mij meerdere malen de scriptie helemaal doorgenomen om deze te verbeteren wat betreft grammatica en opmaak. Bedankt!

Tot slot, veel leesplezier!

Samantha Pedrosa da Silva
CMV4
Haagse Hogeschool
Mei 2008

Inhoudsopgave

Voorwoord	iii
Inhoudsopgave	iv
Inleiding	1
Hoofdstuk 1 Normen en waarden, levenskunst en burgerschap	3
1.1 Normen en waarden	3
1.1.1 Waarden	3
1.1.2 Normen	3
1.1.3 Normoverschrijdend gedrag	4
1.1.4 Waarden en normen 2008	4
1.1.5 Waarden en normen op school	5
1.1.6 Waardenoverdracht en waardenontwikkeling op school	6
1.1.7 Waarden en normen en tieners	7
1.2 Levenskunst	8
1.2.1 Het begrip <i>levenskunst</i>	8
1.2.2 Filosofie van de levenskunst	9
1.2.3 Geluk	9
1.2.4 Levenskunst in de maatschappij van 2008	10
1.2.5 Levenskunst op school	11
1.2.6 Levenskunst en tieners	12
1.3 Burgerschap	14
1.3.1 Typen burgerschap	14
1.3.2 Burgerschap door de jaren heen	15
1.3.3 Domeinen van actief burgerschap	15
1.3.4 Burgerschapsvorming	16
1.3.5 Burgerschapsvorming op school	16
1.3.6 Burgerschap en tieners	17
1.4 Samenvatting	18
Hoofdstuk 2 Tieners	19
2.1 Tieners	19
2.2 Ontwikkelingspsychologie	19
2.3 Ontwikkelingsaspecten	20
2.4 Identiteit	23
2.5 Leefwerelden	25
2.5.1 Vijf leefwerelden	27
2.6 Samenvatting	32

Hoofdstuk 3	Leren	33
3.1	Educatie in CMV.....	33
3.2	Krachtige leeromgeving.....	33
3.3	Motivatie.....	34
3.4	Manieren van leren.....	34
3.5	Leerstijlen.....	35
3.6	Activerende werkvormen.....	37
3.7	Schoolleren	38
3.8	Leren en tieners	39
3.9	Samenvatting	40
Hoofdstuk 4	Tieners leren normen en waarden	41
4.1	Normen en waarden, levenskunst en burgerschap	41
4.2	CMV'er in het onderwijs	42
4.3	De school als leefwereld	43
4.4	Tot slot	44
Literatuurlijst.....		45
Boeken		45
Websites.....		46

Inleiding

Deze scriptie gaat over tieners en hun persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling in relatie tot normen en waarden. De nadruk ligt hierbij op hoe zij zich hiermee bezig houden op school. De belangrijkste thema's zijn levenskunst en burgerschap. Deze twee thema's liggen in het verlengde van het huidige debat over normen en waarden en daarom kan het nadenken daarover een bijdrage leveren aan de discussie die op dit moment op scholen wordt gevoerd.

Het huidige kabinet heeft laten zien erg bezig te zijn met thema's als burgerschap. Dit uit zich bijvoorbeeld in de invoering van de verplichte maatschappelijke stage voor alle tieners op de middelbare school.

Tieners worden veelal negatief in de media neergezet omdat de gedachte heerst dat de tieners van tegenwoordig totaal geen normen en waarden meer hebben, ontsporen en geen maat kunnen houden. Dit is een debat van alle generaties, maar de werkelijkheid van nu laat zien dat de tieners het helemaal niet zo slecht doen in relatie tot vroeger.

Mijn interesse voor tieners en hun ontwikkeling is gewekt tijdens de opleiding Culturele en Maatschappelijk Vorming en eveneens doordat ik mijn broertje op dit moment door de tienerfase zie gaan met alle bijbehorende ontwikkelingen, vragen en uitdagingen. De interesse voor maatschappelijke vraagstukken rondom opvoeding is bij mij zodanig opgewekt, dat ik na CMV door wil studeren aan de universiteit Leiden in het vak pedagogiek.

De hoofdvraag van deze scriptie is:

Hoofdvraag:

Op welke manieren kan ik als CMV'er tieners van 12 tot en met 16 jaar in de setting van een school, zo laten nadenken over normen en waarden, vanuit de invalshoek van levenskunst en burgerschap, dat daarmee hun persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling wordt versterkt?

Bij deze hoofdvraag heb ik enkele deelvragen geformuleerd die mij een kader bieden voor het schrijven van mijn scriptie. De deelvragen worden niet als zodanig per vraag beantwoord, maar vormen wel de leidraad door het stuk, waar de antwoorden doorheen geweven zijn.

Deelvragen:

1. Welke persoonlijke en maatschappelijke ontwikkelingen maken tieners door tussen hun 12^e en 16^e levensjaar?
2. Wat is levenskunst?
3. Wat is burgerschap?
4. Welke normen en waarden zijn algemeen geaccepteerd in Nederland?
5. Op welke manieren houden tieners van 12 tot en met 16 jaar zich op school al bezig met levenskunst?
6. Op welke manieren houden tieners van 12 tot en met 16 jaar zich op school al bezig met burgerschap?
7. Op welke manieren houden tieners van 12 tot en met 16 jaar zich op school al bezig met normen en waarden?
8. Welke rol is er weggelegd voor CMV binnen dit vraagstuk?

Mijn doelgroep is de groep tieners in de leeftijd van 12 tot en met 16 jaar. Daar waar ik ze in deze scriptie aanduid als jongeren of tieners, bedoel ik uiteraard dezelfde groep.

Mijn scriptie is als volgt opgebouwd:

In het eerste hoofdstuk zal ik de thema's normen en waarden, levenskunst en burgerschap toelichten. Welke normen en waarden heersen in Nederland en hoe is dit door de jaren heen veranderd?

Hierbij zal ik uitleggen wat er met levenskunst bedoeld wordt en nader ingaan op hoe op dit moment op middelbare scholen met het begrip levenskunst wordt omgegaan. Hierbij ligt de nadruk op het concept van 'actief burgerschap'.

Het tweede hoofdstuk wordt de ontwikkeling van tieners uit de doelgroep beschreven. Daarbij komen begrippen als identiteit, ontwikkeling en leefwereld aan de orde.

Het derde hoofdstuk gaat over leren. Hierbij licht ik verschillende vormen van leren toe en hoe het leren op school in zijn werk gaat.

In het vierde tevens laatste hoofdstuk geef ik antwoord op de hoofdvraag. Dit antwoord is, evenals de rest van deze scriptie, gebaseerd op literatuuronderzoek.

Hoofdstuk 1 Normen en waarden, levenskunst en burgerschap

1.1 Normen en waarden

In deze paragraaf staan waarden en normen centraal evenals waardenoverdracht en waardenontwikkeling in het onderwijs.

In Beer (2004, 22) wordt over waarden en normen in de maatschappij het volgende gezegd: “Waarden en normen worden vaak in één adem genoemd en zijn zo langzamerhand een gevleugeld begrippenpaar geworden.”

Desondanks kan er een duidelijk verschil worden vastgesteld:

Waarden zijn idealen en motieven die als nastrevenswaardig worden beschouwd. Zij zijn meestal positief geformuleerd en geven aan wat wenselijk is.

Normen (ofwel regels/wetten) worden in tegenstelling tot waarden veelal negatief geformuleerd. Zij geven aan wat juist niet mag of wat juist moet.

Beer (2004, 23) bedoelt hetzelfde als hij zegt: “Normen en regels zijn verplichtend ten opzichte van gedrag, terwijl waarden slechts in morele zin verplichtend zijn.”

1.1.1 Waarden

Waarden zijn idealen die gezien worden als waardevol en nastrevenswaardig. Deze waarden zijn niet bij iedereen hetzelfde omdat waarden een sterke relatie onderhouden met cultuur. In Nederland leven een heleboel culturen naast en met elkaar. Als gevolg daarvan zijn er binnen het land dus ook verschillen in waarden.

Welke waarden een individu erop nahoudt is gebaseerd op heel veel aspecten. De culturele achtergrond, de maatschappelijke positie, de leefomgeving en de financiële situatie zijn een aantal aspecten.

Voor jongeren is de school een plek waar zij hun waarden ontwikkelen.

“De vastgestelde impact van de scholen op de waardevorming is in elk geval groot genoeg om van de scholen een bewuste waardevorming te verwachten.” (Elchardus, 1999)

1.1.2 Normen

Voor het dagelijkse leven zijn verplichtende normen belangrijk omdat deze de verwachtingen van mensen bepalen ten opzichte van het gedrag van anderen. Normen bieden een houvast om gedrag te kunnen beoordelen en categoriseren bijvoorbeeld in goed en fout.

In het WRR-rapport (Beer, 2004) wordt er een aantal verschillende soorten normen onderscheiden. Deze zijn de volgende:

- Morele normen
- Juridische normen
- Sociale normen

Morele normen

Morele normen beoordelen gedrag in goed en kwaad. Hierbij gaat het om situaties waarin moraal de belangrijkste rol speelt. Het gaat hierbij dan om de vraag: Is het ethisch gezien goed of kwaad?

Juridische normen

Juridische normen beoordelen gedrag in legaal en niet legaal. Vastgelegde wetten en regels zijn hier van toepassing en deze bepalen of bepaald gedrag legaal of niet legaal is.

Sociale normen

Sociale normen beoordelen gedrag in gepast en ongepast. Deze normen bepalen of gedrag als fatsoenlijk of onfatsoenlijk wordt ervaren. Hierop volgen niet altijd direct wettelijke sancties.

Deze drie soorten normen overlappen elkaar vaak in de praktijk. Het doden van een ander mens bijvoorbeeld wordt over het algemeen genomen gezien als iets dat moreel en ethisch gezien niet mag. Daarnaast is het principe 'Gij zult niet doden' in de wet vastgelegd, wat doden dus illegaal maakt. Tot slot is het ook ongepast omdat doden een hele drastische maatregel is en men over het algemeen voorstander is van het op andere manieren oplossen van conflicten.

1.1.3 Normoverschrijdend gedrag

Alle drie de soorten normen leiden tot verplichting, maar het onderscheid zit in het verschil van gevolgen van die verplichtingen.

Normoverschrijdend gedrag leidt, in principe, altijd tot sancties. Hoe dit gedrag aangepakt moet worden is een lastige vraag omdat er een grote variatie bestaat in zowel de aard als in de ernst van normoverschrijdend gedrag. Dit betekent dat er niet één standaard oplossing is om het gedrag aan te pakken.

Het is mogelijk om gradaties te onderscheiden in gepaste reacties op zulk gedrag. De volgende handelingsstrategieën om normoverschrijdend gedrag tegen te gaan, zijn onder andere te onderscheiden:

- Informatievoorziening
- Correcte bejegening
- Zichtbare controle
- Voorbeeldfunctie
- Participatie
- Prettige omgeving

Dit zijn enkele strategieën die toegepast kunnen worden om normoverschrijdend gedrag te bestrijden en eventueel zelfs te voorkomen.

Een voorbeeld is, ouders die samen met hun kinderen zwart rijden in het openbaar vervoer. Doordat de ouders hier normoverschrijdend gedrag vertonen, maar tegelijkertijd een voorbeeldfunctie hebben voor de kinderen is het gevolg duidelijk. De kinderen zullen eerder geneigd zijn zelf ook zwart te gaan rijden omdat zij vinden dat zij zich net zo min aan de norm hoeven te houden. (Beer, 2004, 51)

Zelf ben ik van mening dat hier ook vooral een ander aspect speelt, namelijk dat kinderen het gedrag van hun ouders als voorbeeld zien voor hun eigen gedrag.

1.1.4 Waarden en normen 2008

In principe is er in ons land een algemeen heersende cultuur, de westerse cultuur, met de bijbehorende normen en waarden. Naast deze heersende cultuur zijn er echter nog vele andere culturen die sterk samenhangen met de verschillende bevolkingsgroepen. Dit betekent dat er verschillen zullen zijn tussen de waarden en normen die erop na gehouden worden door deze verschillende groepen.

Tolerantie is vanouds een belangrijk kenmerk geweest van de Nederlandse samenleving, maar de laatste jaren is dit uitgangspunt sterk onder druk komen te staan. Dit hangt in aanzienlijke mate samen met het verminderde gevoel voor solidariteit bij de jongere generaties. Een voorbeeld daarvan is dat de afnemende bereidheid om mee te betalen aan de vergrijzing van onze samenleving.

Pluriformiteit is een ander kenmerk van de Nederlandse cultuur, maar ook op dit gebied is in de loop der jaren het een en ander veranderd als gevolg van diezelfde

afnemende tolerantie. De opkomst van bewegingen zoals Trots op Nederland en de PVV kan worden gezien als een gevolg van dit verschijnsel.

In de huidige samenleving is het debat over waarden en normen heftig aan de gang. Eigenlijk is dit een verschijnsel van alle tijden, maar is de invulling door de eeuwen heen net iets anders.

Een voorbeeld is dat vroeger het debat ging over de Hollandse normen en waarden en dat de jongeren zich hier tegen verzetten. Na de komst van vele immigranten kregen we in Nederland een situatie waarbij er verschillende culturen naast en met elkaar moesten leven. Dit gaf een extra dimensie aan het debat over normen en waarden. Nu ging het niet alleen over de Hollandse, traditionele normen en waarden, maar werden ook de normen en waarden van alle andere culturen onderdeel van het debat. 'Hoe kunnen mensen met verschillende culturen en normen en waarden vreedig naast en met elkaar leven?'

De school is een plek waar deze discussie gevoerd kan worden met jongeren, zowel autochtoon als allochtoon. Dit draagt bij aan het ontwikkelen van een eigen visie over waarden en normen in Nederland.

1.1.5 Waarden en normen op school

Waarden en normen zijn tegenwoordig elke dag onderwerp van het gesprek; het is een 'hot item'. In de discussie over normen en waarden wordt er vooral voor gepleit om meer aandacht te besteden aan de overdracht en ontwikkeling ervan. Het onderwijs komt in het kader van deze discussie naar voren als instituut waar dit onderwerp behandeld kan worden met tieners. Scholen hebben een pedagogische rol te vervullen en het debat over waarden en normen sluit hier goed bij aan.

Autonomie en sociale betrokkenheid

In de huidige samenleving is te zien dat er een tendens is tot individualisering en dat deze samen gaat met een tendens tot globalisering. Autonomie en sociale betrokkenheid worden dan ook beide belangrijk gevonden en een afstemming tussen deze beide is dan ook noodzakelijk. Dit gebeurt op het moment nog niet in voldoende mate en dat komt het hier gaat om twee schijnbare tegenstrijdige begrippen. De moderne tijd kenmerkt zich niet langer door tradities, maar door een "paradoxe collectiviteit van wederzijdse individualisering". (Veugelers, 2003, 8)

Het koppelen van het individu en de maatschappij wordt vaak verwoord in termen van integratie en sociale cohesie. Democratisering is misschien een passender begrip omdat dit meer een actieve participatie en betrokkenheid uitdrukt. Bovendien sluit het ook aan bij de het type burgerschap dat 'Kritisch-democratisch' genoemd wordt, dat ik later zal behandelen. Democratisering heeft niet alleen betrekking op politiek niveau, maar juist ook op alle andere niveaus van het leven zoals op school, werk en in het publieke domein.

Rol van de school

De school kan een grote en belangrijke rol spelen in het verbinden van individu en maatschappij. Door middel van burgerschapsvorming kan het onderwijs tieners competenties leren om op constructieve wijze te participeren in het sociale en politieke domein. Daarnaast moet er ook naar gestreefd worden dat de tieners gestimuleerd worden om deze competenties daadwerkelijk toe te passen zodat zij een sociale betrokkenheid ontwikkelen.

De kwaliteit van het onderwijs zou niet alleen gemeten moeten worden aan de hand van individuele schoolprestaties van de leerlingen, maar ook aan de bijdrage die door

diezelfde leerlingen geleverd wordt aan sociale rechtvaardigheid en motivatie voor sociale verandering.

Onderwijs kán een bijdrage leveren aan actieve participatie, aan maatschappelijke verandering en aan het democratiseren van de samenleving, maar dat gebeurt naar mijn mening nu nog in onvoldoende mate.

1.1.6 Waardenoverdracht en waardenontwikkeling op school

In de jaren van de verzuiling was er vooral sprake van waardenoverdracht; deze waarden behoorden tot de zuil waar de school bij aangesloten was. Deze waarden lagen vast en werden niet bediscussieerd.

Sinds de ontzuiling is er ook sprake van waardenontwikkeling. In plaats van uitsluitend het overdragen van waarden, gingen mensen ook zelf hun eigen idee over waarden ontwikkelen. Ieder kon voor zichzelf bepalen wat hij belangrijk vindt.

Deze ontwikkeling is ook terug te zien in het onderwijs. Het wegvallen van de zuilen heeft ertoe geleid dat ook het onderwijs geen houvast meer had wat betreft waardenonderwijs. Als gevolg daarvan ‘vermaatschappelijkte’ het onderwijs, dit wil zeggen dat door middel van projectonderwijs, participeren leren en ervaringsleren de leerlingen kennis konden maken met sociale waarden. Door al deze vormen van leren konden de leerlingen ook hun eigen waarden ontdekken en ontwikkelen.

In het onderwijs verdween steeds meer de traditionele waardenoverdracht doordat het normatieve karakter van het onderwijs steeds minder werd erkend. Individuele ontplooiing werd steeds meer het individueel gebruik maken van de geboden mogelijkheden: “Waarden werden daarbij teruggebracht tot het individueel welbevinden en verdwenen uit het onderwijs, vooral uit de leerstof. De leerkracht werd steeds meer een kennismanager en begeleider van leerprocessen. Het normatieve kwam alleen in zicht wanneer de orde, de norm, werd verstoord. De dominantie van de technische rationaliteit bracht met zich mee dat er in het onderwijs weinig expliciete aandacht voor waarden was: niet in de betekenis van waardenoverdracht, noch in de betekenis van waardenontwikkeling. Aandacht voor normen werd gereduceerd tot het handhaven en dus opleggen van waarden. Deze aanpassingsgerichte waardenoriëntatie in het onderwijs speelt tot op de dag van vandaag, vooral via allerlei regels en disciplineringsvormen.” (Veugelers, 2003, 5)

In de jaren negentig moest het onderwijs meer marktgericht gaan denken en zich organiseren zoals dat ook gebeurde in het bedrijfsleven. Leerlingen, docenten en scholen waren steeds meer zelf verantwoordelijk voor het geven van sturing aan het leerproces en hier kwam dan ook zelfsturing als begrip steeds meer centraal te staan. Tegenwoordig is dit nog steeds zo. Zelfsturing is nog altijd een belangrijk begrip in het onderwijs, een goed voorbeeld hiervan is de invoering van het studiehuis ook wel tweede fase genoemd. In het studiehuis moeten leerlingen voor een deel zelf hun lespakket invullen en docenten treden hierbij op als begeleiders of coaches.

Uit het onderzoek ‘Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren?’ van Elchardus, is een aantal interessante resultaten voortgekomen.

Het belangrijkste conclusie uit dat onderzoek is dat het formele curriculum van een school een minimale bijdrage levert aan de waardevorming van tieners. Des te meer blijkt dat het ‘*hidden curriculum*’ wel degelijk invloed heeft op de waardevorming. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de mate waarin leerlingen de mogelijkheid krijgen om te participeren in verschillende aspecten van het schoolbeleid, de verhoudingen tussen directie, leerkrachten en leerlingen onder elkaar en het wel of niet hanteren van schoolregels.

In dit onderzoek van onder andere Elchardus (1999) wordt een zevental aanbevelingen gedaan. Hier zal ik er zes noemen omdat de zevende niet van toepassing is op het Nederlands onderwijssysteem.

1. *Ontwikkel een democratische school en een cultuur van betrokkenheid*
2. *Zorg voor een regelvaste omgeving.*
3. *Kies voor een ondersteunend leiderschap.*
4. *Kies voor leiderschap dat de autonomie van de leraar niet verstikt*
5. *Vergeet niet dat doeltreffende waardevorming een aspect is van doeltreffendheid in het algemeen*
6. *Let op de waarden van de leerkrachten*

Ik ben het op zich wel eens met deze zes aanbevelingen om de waardevorming van leerlingen om een school in goede banen te leiden. Ik kan me echter wel voorstellen dat het voor een school moeilijk is om deze zes aanbevelingen door te voeren en ook consequent te volgen. Veel middelbare scholen in Nederland zijn nogal groot wat betreft leerlingaantallen. Dit betekent dat er ook heel veel docenten op zo een school werkzaam zijn. Het kan lastig zijn om met zoveel mensen een cultuur te ontwikkelen waarbij iedereen in zijn waarden tegemoet wordt gekomen. Het lijkt mij echter wel goed als een school wel echt moeite steekt in het ontwikkelen van een prettige cultuur binnen de school. Niet alleen voor de docenten, maar zeker ook voor de leerlingen; die zij nog altijd in de meerderheid.

Voor de CMV'er ligt hier een kans om een school te helpen, begeleiden en ondersteunen bij het ontwikkelen van een beleid wat betreft waardevorming op school bij zowel de docenten als de leerlingen. Binnen dat beleid kan er dan ook aandacht besteed worden hoe leerlingen zich bewust bezig kunnen houden met waardenontwikkeling. Dit kan bijvoorbeeld door vormingsprogramma's in te zetten om zo bepaalde onderwerpen binnen het thema normen en waarden te bespreken.

1.1.7 Waarden en normen en tieners

De jeugd van tegenwoordig wordt vaak in een negatief daglicht geplaatst voor wat betreft hun besef van waarden en normen. De oudere generatie zegt dat de jongeren de bestaande waarden en normen verwerpen en er niets beters voor in de plaats hebben. Toch is dit niet helemaal waar. Het moge duidelijk zijn dat de waarden en normen in Nederland wel zijn veranderd door de jaren heen. Dit heeft onder andere te maken met de technologisering, individualisering en globalisering. De tieners van nu worden door veel meer beïnvloed dan de tieners van vijftig jaar geleden. Waar tieners vroeger nooit verder kwamen dan het eigen land, kan een tiener tegenwoordig binnen een muisklik contact hebben met iemand van de andere kant van de wereld.

Door al deze ontwikkelingen en invloeden is het voor tieners nogal een opgave om hier hun eigen weg in te vinden en hun eigen waarden en normen te bepalen.

Boschma (2006) onderscheidt enkele centrale waarden die voor de jongeren van vandaag heel erg belangrijk zijn: *authenticiteit, respect, zelfontplooiing en eer*.

Hieronder volgt een korte toelichting op elk van deze vier centrale waarden.

Authenticiteit

De jongeren van vandaag de dag zijn zich heel erg bewust van hun eigen identiteit. Zij weten dat zij in een fase zitten waarin het vormen van het eigen individu plaats vindt en zij gaan hier dan ook bewust mee om. Zij experimenteren met verschillende stijlen, seksualiteit, drugs en imago. Door te experimenteren en hierover te reflecteren en na te denken proberen ze uit te vinden wat voor hen werkt en wie zij willen zijn. Tieners vinden ook dat ieder voor zich zijn eigen identiteit moet uitzoeken en niet moet meelopen met anderen. Dan is er namelijk sprake van verlies van authenticiteit en dit wordt niet gewaardeerd door andere jongeren.

Respect

Respect is heel erg belangrijk voor jongeren; zij willen respect krijgen en ook geven. Het is wel zo dat jongeren ook vinden dat respect verdiend moet worden. Als een tiener totaal niet zichzelf is en andere nadoet, krijgt hij minder respect dan een jongere die wel zichzelf is en een eigen stijl heeft.

Zelfontplooiing

Zelfontplooiing vinden veel jongeren van nu belangrijker dan status. Zij streven minder dan de generaties van vroeger naar status en des te meer naar een 'gelukkig' leven. Geld, macht en andere materiele zaken worden hiervoor niet noodzakelijk geacht, het gaat vooral om het innerlijke 'geluk'. Deze visie heerst voornamelijk onder autochtone jongeren.

Eer

Bij veel allochtone jongeren staat eer hoog in het vaandel. Het is belangrijk om een goede naam op te bouwen en te onderhouden. Dit is vooral bedoeld om een hoge status te hebben binnen de gemeenschap. Zelfontplooiing is bij deze jongeren minder belangrijk en hier botst de Nederlandse cultuur nog wel eens met andere culturen.

Ik denk dat deze vier centrale waarden een goed uitgangspunt kunnen vormen om met jongeren aan de slag te gaan met waarden en normen. In hoofdstuk vier licht ik mijn mening hierover nader toe.

1.2 Levenskunst

Bij levenskunst draait het om het leven en de zingeving hiervan. Iedereen wil een zinvol en gelukkig leven, maar hoe dit in te vullen en te bereiken, is voor iedereen anders. In deze paragraaf wordt er een definitie van levenskunst gegeven; daarnaast wordt omschreven hoe levenskunst zich presenteert in de hedendaagse maatschappij, hoe tieners zich tegenwoordig met levenskunst bezighouden en hoe educatie wat betreft levenskunst op scholen wordt vormgegeven.

1.2.1 Het begrip *levenskunst*

De definitie van levenskunst kan zijn:

- 'De kunst zich in het maatschappelijk leven op gepaste wijze te bewegen. (syn. *Savoir vivre*).' (woordenboek van Dale, 2008)

Deze definitie van levenskunst is niet echt concreet en kan dus door iedereen anders ingevuld worden. De vraag hier is: '*Wat is de gepaste wijze?*'

Welke wijze men gepast vindt om te leven verschilt per persoon en hierdoor is levenskunst ook een persoonlijke en subjectieve zaak.

Welke wijze is dan goed? En welke slecht? Wie mag hierover oordelen en mag je hier überhaupt over oordelen? Schmid (2006) zegt dat voordat deze vragen beantwoord kunnen worden, er eerst antwoord gegeven moet worden op de allerbelangrijkste vraag: '*Waarom zou je zo'n kunst eigenlijk ontwikkelen?*'

Over de zin of zinloosheid van levenskunst beslist ieder voor zich, maar een belangrijk argument om te streven naar levenskunst kan worden gehaald uit de antieke filosofie: '*Omdat het leven kort is*' (Schmid, 2006, 23).

Dit is het finale argument, dat wil zeggen dat als alle andere argumenten al zijn behandeld, dit als laatste overblijft om te pleiten voor het ontwikkelen van levenskunst. (Schmid, 2006)

1.2.2 Filosofie van de levenskunst

Wilhelm Schmid (2006) omschrijft levenskunst in zijn boek *'Filosofie van de levenskunst'*, als volgt: *"Onder levenskunst wordt fundamenteel de mogelijkheid en de inspanning begrepen om op gereflecteerde wijze het eigen leven te voeren en het niet onbewust, eenvoudig zomaar voorbij te laten gaan"*.

Schmid (2006) heeft een analyse van deze tijd gemaakt.

Om een bewust leven te leiden moeten we twee soorten vaardigheden aanleren, namelijk het maken van keuzen en het reflecteren. Dát we moeten kiezen is voor Schmid essentieel in de levenskunst vanwege de complexiteit van de maatschappij, waarbij niet kiezen ook een keuze is.

Het doel van de filosofie van de levenskunst is het creëren van een mooi leven en van een vervuld bestaan, waarin de tegenstrijdigheden van het leven een plaats hebben. Een dergelijk leven is een aanvaardbaar leven, waar het subject van de levenskunst ja tegen zegt.

Het moderne leven staat op gespannen voet met levenskunst, want de moderne tijd geeft blijk van een tekort aan levenskunst, want daarvoor heeft het te veel aan innerlijke rust ontbroken. (Schmid, 2006) Dit wil zeggen dat het leven van vandaag de dag zoveel heftiek en drukte met zich meebrengt dat er geen rust meer is, en zo geen aandacht geschonken kan worden aan levenskunst.

Schmid (2006, 24-27) stelt in zijn boek een aantal fundamentele vragen die betrekking hebben op de inrichting van levenskunst. Deze vragen zijn:

- De principiële vraag: *Hoe kan ik mijn leven leiden?*
- De structurele vraag: *In welke verbanden leef ik? Hoe kunnen er verbanden worden geschapen waarin je kunt leven?*
- De optionele vraag: *Welke keus heb ik?*
- De subjectvraag: *Wie ben ik?*
- De hermeneutische vraag: *Welke opvatting van het leven heb ik?*
- De praktische vraag: *Wat kan ik concreet doen?*

Het individu dat zich met deze vragen bezig houdt en hierdoor een welbesteed leven kan leiden doet aan levenskunst. *'Hij gaat grondiger te werk dan anderen, omdat hij over zichzelf en zijn leven probeert na te denken en de 'grondslagen' van het leven probeert te begrijpen'* (Schmid, 2006, 28)

Ondanks het mooie van levenskunst wordt dit vaak als iets afwezig ervaren.

Levenskunst is niet datgene wat de mens heeft, maar datgene wat de mens juist mist.

1.2.3 Geluk

De zoektocht naar geluk houdt elk mens bezig. Geluk is ook een onderdeel van levenskunst, maar 'wat is geluk?'

Volgens Schmid (2006), werkt Aristoteles het begrip geluk uit in zijn boek *Ethica Nicomachea* door zeven definities te stellen die de mens op weg kan helpen om zelf verder na te denken over geluk. Deze zeven definities zal ik kort toelichten.

1. *Geluk is een goed waar je voor kunt kiezen.*

Hiermee bedoelt Aristoteles dat mensen zelf voor hun eigen geluk kunnen kiezen. Het maken keuzes staat hierbij centraal, want deze kunnen beslissend voor het leven zijn. De weg naar geluk valt voor veel mensen dan ook zwaar omdat het hier wel gaat om het streven naar het hoogste goed. In de huidige samenleving waar de individualisering een feit is staan mensen er vaak alleen voor om te streven naar levenskunst. Dit maakt het proces nog lastiger en soms ook eenzamer.

2. Geluk is een specifieke activiteit

Voor een gelukkig leven is het maken van een keuze niet genoeg, het individu moet daadwerkelijk actie ondernemen. Een gelukkig mens handelt met het oog op voortreffelijkheid. Door deze handelingen ervaart hij vreugdevolle momenten.

3. Geluk is een leven in verbondenheid

De mens leeft niet alleen voor zichzelf, maar leeft in verbondenheid met andere mensen zoals vrienden en familie. Bij echte vriendschappen willen mensen ook een gelukkig leven voor elkaar; zij zullen elkaar helpen om dit leven te vervullen.

4. Het geluk bestaat uit drie goederen

Met Het geluk bestaat uit drie goederen bedoelt Aristoteles: psychische goederen, lichamelijke goederen en uiterlijke goederen.

De psychische goederen betreft zaken als verstand en wijsheid. De lust hoort hier ook bij. Bij de lichamelijke goederen gaat het om het lijf. Het draagt bij aan geluk als het lichaam van een individu zo 'goed' mogelijk functioneert. Daarnaast is het hebben van een 'mooi' uiterlijk ook meegenomen omdat 'lelijk' afbreuk zou kunnen doen aan de hoogste vorm van geluk. Schoonheid is immer ook een onderdeel van geluk. Bij uiterlijke goederen gaat het om uitwendige omstandigheden. Deze omstandigheden zijn bijvoorbeeld geboren worden in een goed milieu en het hebben van voldoende geld.

5. Geluk is iets dat je kunt leren.

Door te leren en te oefenen kun je geluk leren. Het zou ook merkwaardig zijn als het hoogste goed alleen afhankelijk zou zijn van het toeval. Niet alleen het individu, maar ook de maatschappij als geheel streeft naar geluk. De politiek is de plek van waaruit de uitwendige omstandigheden zo kunnen worden gecreëerd dat het individu, samen met anderen, optimaal kunnen streven naar geluk.

6. Geluk is een 'vervuld leven'.

Dit kan op twee manieren opgevat worden.

De eerste manier is het constant bezig zijn met het streven naar excellentie.

De tweede manier is het leven in balans met positieve en negatieve zaken of ervaringen. Ook het kunnen omgaan met tegenslag hoort hierbij.

7. Geluk is iets goddelijks.

Het geluk is het 'beste' wat vervuld kan worden, er is niets 'goddelijks'. Hierbij moet wel genoemd worden dat wanneer er iets als 'beste' wordt ervaren er ook iets is wat als 'minder best' wordt ervaren. Het is dus een subjectieve zaak.

1.2.4 Levenskunst in de maatschappij van 2008

In de huidige samenleving richt men zijn leven niet per se in volgens vooraf gestelde standaarden. Steeds meer is het zo dat mensen op zich zelf zijn aangewezen als het gaat over de invulling van het leven.

Dit heeft onder andere te maken met de afwezigheid van ideologieën zoals die vroeger voorschreven hoe het leven eruit moest zien, maar ook met de toenemende individualisering van de samenleving.

Vroeger was het leven veel meer gebonden aan regels die van bovenaf werden opgelegd zoals de regels van de zuilen in de jaren vijftig. Vanaf je geboorte behoorde je al bij een bepaalde zuil, namelijk die waar je ouders ook toe behoorden. Deze zuil schreef voor dat je naar de school, kerk en verenigingen van die stroming moest gaan en bovendien ook met iemand moest trouwen van dezelfde zuil.

Op zich was het wel zo makkelijk om het leven zo voorgeschreven te krijgen, zo wist je namelijk wie je was en wat je aan je kinderen moest vertellen. Je had het voordeel van de afwezigheid van alternatieven.

Tegenwoordig is er geen sprake meer van verzuiling en dit betekent dat men toch een beetje houvast kwijt is geraakt en nu zelf alle beslissingen moet nemen. Voor sommige mensen kan dit heel moeilijk zijn omdat er een overvloed aan mogelijkheden is om je leven in te richten zodat je soms door de bomen het bos niet meer ziet. Voor anderen betekent dit juist de ultieme vorm van vrijheid want zij hoeven niet te leven conform de zuil voorschrijft.

In de huidige maatschappij ligt de nadruk veel meer op individualisme dan op collectivisme. Dit wil zeggen dat het eigenbelang bovengesteld wordt aan het algemene belang. Deze individualisering betekent dat men veelal bezig is met zichzelf en niet met anderen en de maatschappij als geheel. Hierdoor gebeurt het dat mensen niet meer met elkaar in dialoog gaan waardoor er onbegrip kan ontstaan wat betreft elkaars situatie en keuzes ten behoeve van de inrichting van hun leven. Dit kan problemen opleveren die kunnen leiden tot sociale fragmentatie. Dit wil zeggen dat er in de maatschappij dan sprake is van negatieve sociale verhoudingen bij de mensen onderling. In de huidige samenleving is sociale fragmentatie een feit. Er zijn veel mensen die (voor)oordelen hebben over anderen. Vaak is dit oordeel gebaseerd op beelden, verhalen en geluiden afkomstig uit de media. Tieners zijn 24 uur per dag omringd door allerlei soorten media en krijgen dus ook vele verhalen over andere mensen te zien, horen en lezen. Terwijl jongeren dus bezig zijn met hun persoonlijke ontwikkeling moeten zij zich ook ontwikkelen als individu binnen de maatschappij. Het hebben van ideeën, meningen en oordelen hoort hier ook bij. Het is lastig om dit allemaal op een bewuste manier te ontwikkelen omdat er zo veel op tieners af komt en bovendien is 'de maatschappij' een breed en zwaar onderwerp.

1.2.5 Levenskunst op school

"Zingeving geeft als het ware richting en invulling aan het eigen leven, aan een eigen levensvisie. Middels zingeving komt de waardenontwikkeling van jongeren tot stand en leren jongeren zich te verhouden tot normen in de omgeving, in groepen and culturen, en in de samenleving in het algemeen. Opvoeding, onderwijs en educatie kunnen een bijdrage leveren aan zingevingprocessen bij jongeren." (Veugelers, 2003, 11)

Op veel openbare scholen in Nederland wordt er wel in welke vorm dan ook gericht aandacht besteed aan levenskunst. Er zijn geen scholen waar levenskunst als een vak op zich wordt gegeven, maar het komt wel in meer of mindere mate terug in andere vakken.

Levenskunst als vak

Op veel scholen wordt levenskunst behandeld tijdens andere vakken. Zo hebben vrijwel alle scholen maatschappijleer in het vaste curriculum, terwijl er ook scholen zijn die vakken geven die andere aspecten van de levenskunst benadrukken, zoals filosofie, godsdienst en religie en levensbeschouwing.

Levenskunst als vak zou inhouden dat het een georganiseerde activiteit is waarbij een beroep wordt gedaan op het intellectuele leervermogen van de jongeren. Hierbij is heel belangrijk dat er goed gekeken wordt naar de motivatie van jongeren en dat het vak inhoudelijk aansluit bij de beleavingswereld van diezelfde jongeren. Een manier om dit aan te pakken is om de inhoud en de vorm van het programma samen met de tieners vorm te geven; zo krijgen zij medezeggenschap en verantwoordelijkheid. Hier zou dan sprake kunnen zijn van intrinsieke motivatie. Er moet ook een verbinding gelegd worden tussen het vak en de school als leefwereld, waar jongeren veel van hun tijd doorbrengen.

Levenskunst in de school

Behalve als thema binnen bepaalde vakken, hebben tieners ook te maken met levenskunst op de school als leefgemeenschap. Tussen alle andere tieners en docenten moeten zij hun eigen weg zien te vinden en hun eigen identiteit zien te vormen. Hier hoort ook levenskunst bij, want door autonoom en welbewust na te denken en keuzes te maken, kunnen leerlingen hun eigen individualiteit vormgeven en uitdragen.

In interactie met anderen, vooral leeftijdgenoten, vormen jongeren hun eigen identiteit. De school is een kleine gemeenschap waar heel veel leeftijdsgenoten rondlopen die ook allemaal bezig zijn met het vormen van hun eigen 'ik'. Door met elkaar informatie, meningen en ervaringen uit te wisselen en door te leren kritisch na te denken kunnen de jongeren hun eigen mening ontwikkelen, uiten en beargumenteren.

Wat de school uitdraagt is ook belangrijk bij de vorming van jongeren. Wanneer de directie en docenten van een school laten zien dat zij gezamenlijk ergens voor staan, komt dit overtuigend over bij de leerlingen. Wanneer dit niet het geval is, gebeurt het vaak dat er geen heersende normen en waarden zijn waar iedereen zich aan moet houden.

Levenskunst als vormingsprogramma

Met vormingsprogramma wordt bedoeld een educatieve activiteit die een bijdrage levert aan de vorming van de eigen identiteit van jongeren.

Er zijn verschillende instellingen die vormingsprogramma's ontwikkelen en aanbieden aan scholen. Scholen kunnen hun bestaande curriculum uitbreiden of aanvullen met vormingsprogramma's die onderwerpen beslaan die de school relevant acht voor de leerlingen.

Vaak zijn onderwerpen als seksualiteit, weerbaarheid, burgerschap en sociale vaardigheden het meest gebruikt voor vormingsprogramma's. De keuze voor dit soort thema's is gebaseerd op de leefwereld van jongeren. De onderwerpen van deze programma's zijn dan ook meestal die zaken die jongeren bezig houden en waar zij vragen over hebben.

Hoe jongeren denken over de samenleving, wat hun mening is en wat voor normen en waarden zij erop nahouden zijn allemaal thema's die te plaatsen zijn onder de grote paraplu van levenskunst. Want door na te denken over wat je wilt, wat je vindt, wat je kunt, wat je moet, kun je bewust je leven vormgeven en zo streven naar persoonlijke levenskunst.

1.2.6 Levenskunst en tieners

Tieners maken dagelijks beslissingen die direct betrekking hebben op hun leven en eventueel op hun toekomst. Zij houden zich dus bezig met hoe zij willen leven. Tijdens de tienerjaren staat de wereld van de tiener op zijn kop en lijkt het leven net één grote achtbaan. De opgroeiende jongere doet in deze fase van het leven veel nieuwe contacten en ervaringen op en deelt deze ook. Daarnaast verandert er veel lichamelijk gezien en het is ook nog de fase tussen kind en volwassene in. Het is een heftige periode die veel mensen wel de leukste tijd van hun leven noemen.

Bij levenskunst draait het erom dat een individu autonoom en welbewust bezig is met het inrichten van zijn leven en hierbij te streven naar een gelukkig leven.

Tieners zijn niet altijd bewust bezig met hun leven, keuzes en de bijbehorende consequenties. Dit kan wel eens nare situaties opleveren waarvan tieners zouden willen dat het anders was. Het zou dus geen slecht idee zijn als jongeren wel bezig zouden zijn met levenskunst. Zij moeten bewust gemaakt worden en vervolgens ook bewust leven, dit wil overigens niet zeggen dat je nooit iets anders, gek of verkeerd mag doen. In tegendeel zelfs. Schmid (2006, 38) zegt bijvoorbeeld over genot het

volgende: *'Wie zich in elk genot stort en zichzelf niets ontzegt, wordt onevenwichtig, wie elke lust mijdt als een bekrompen burgerman, raakt afgestompt'.*

Hiermee wil ik aangeven dat levenskunst wel inhoudt dat je bewuste keuzes maakt, maar deze keuzes hoeven niet altijd burgerlijk verstandig te zijn. Door jongeren dit duidelijk te maken wordt het begrip levenskunst al wat minder stoffig.

Seks, drugs en rock 'n roll

In onze maatschappij worden kinderen en tieners al op jonge leeftijd geconfronteerd met zaken die veelal bestempeld worden als volwassen. Het meest geijkte voorbeeld hiervan is seks, drugs en rock 'n roll. Met de opkomst van de verschillende typen media is de toegang tot dit soort onderwerpen gemakkelijker geworden en het aanbod van 'volwassen' onderwerpen is ook toegenomen. Met name televisie en internet worden gebruikt als middel om tieners met bepaalde zaken in aanraking te brengen en hen te beïnvloeden. Men wordt echter niet geleerd hoe zij om moeten gaan met deze onderwerpen. De meeste tieners kunnen wel onderscheid maken tussen realiteit en fantasie, waardoor ze wel in staat zijn om in te kunnen schatten dat films op televisie niet echt zijn en dat het schieten op mensen in een computerspelletje iets anders is dan schieten op mensen op straat. Sommige kunnen dit echter niet en dit kan leiden tot problemen. Zo zijn er voorbeelden te noemen van tieners die naar aanleiding van een film of spel, gevaarlijke acties hebben ondernomen met alle gevolgen van dien.

De grens tussen wat wel en niet kan is niet erg zichtbaar, hierdoor ontstaat er een grijs gebied waarvan onduidelijk is welk gedrag gepast is. Zo wordt seks door de maatschappij vaak gezien als een onderwerp voor volwassenen, terwijl tieners hier ook heel erg mee bezig zijn (actief/passief). Tegelijkertijd zien tieners op televisie en internet niets anders dan dat seks belangrijk is. De dames zijn bijvoorbeeld wel heel erg schaars gekleed in de muziekvideo's en de mannen zingen over vrouwen puur als lustobject. Hier ligt een grijs gebied, want tieners weten dat die muziekvideo's niet echt zijn, maar zij krijgen wel het gevoel en/of idee dat je bijvoorbeeld als meisje heel sexy moet zijn als je wilt opvallen bij de jongens. Tieners gaan hier tegenwoordig heel ver in: denk aan de 'breezercultuur' waarin meisjes seks zouden hebben met jongens in ruil voor een breezer, telefoon, eten, drugs of andere materiële zaken.

In Nederland worden softdrugs gedoogd; hierdoor heerst de norm dat het op zich niet goed is, maar toch wel mag. Dit is wat tieners meekrijgen en doordat zij in een roerige periode leven waar experimenteren vaak een onderdeel van is, zijn drugs wel erg interessant. Er zijn genoeg jongeren die door middel van wiet hun eerste aanraking met drugs ervaren. Dit kan goed gaan en dit kan ook minder goed gaan. Hoewel goed altijd subjectief is, is hier het niet tot weinig gebruiken van softdrugs goed en het veelvuldige gebruik van softdrugs met eventueel de overstap naar harddrugs niet goed. Behalve drugs, krijgen tieners ook te maken met alcohol. Tussen hun 14^e en 16^e levensjaar mogen zij vaak voor het eerst uit. In alle discotheken wordt alcohol geschonken en zelfs tieners die het nog niet mogen, kunnen makkelijk aan alcoholische dranken komen. Drank wordt in de huidige maatschappij niet echt als negatief ervaren, behalve als er sprake is van een verslaving. Veel drinken tijdens feestjes wordt vaak gezien als 'leuk, lachen, gezellig' terwijl ook dit kan uitlopen op nare situaties zoals een alcoholvergiftiging.

Bij dit soort onderwerpen is het vooral belangrijk dat tieners begeleid worden om ermee om te kunnen gaan. Zonder een bepaalde moraal op te leggen kun je tieners er toch bewust over na laten denken en zo hun eigen mening over laten vormen.

Behalve seks, drugs en rock 'n roll, zijn er nog veel meer thema's die gerekend kunnen worden onder levenskunst. Schmid (2006) noemt nog tijd, dood, pijn, genot, woede,

ironie en melancholie. Dit zijn thema's waar tieners, over het algemeen, helemaal niet bewust over na denken. Deze onderwerpen komen natuurlijk wel voor in hun leven want elk mens heeft te maken met zaken als pijn, dood, depressie, woede en agressie. Door tieners met dit soort onderwerpen in aanraking te laten komen, kan het hen helpen bij het relativeren van ervaringen of andere zaken. Het is hierbij wel noodzaak dat altijd nagedacht wordt over de vorm waarin dit soort onderwerpen aangeboden worden aan tieners, want anders haken ze snel af. Zeker als het gaat om zware onderwerpen die, in hun ogen, voor hen niet relevant zijn voor het dagelijkse leven.

1.3 Burgerschap

Iedereen die in Nederland geboren is is Nederlands staatsburger. Iedereen die in Nederland woont maakt deel uit van de Nederlandse samenleving. Dit wil echter nog niet zeggen dat elke burger ook burgerschap uitoefent binnen de samenleving. 'De burgerschapcompetentie wordt omschreven als het ontwikkelbare vermogen van mensen om in voorkomende maatschappelijke situaties op adequate, doelbewuste en gemotiveerde wijze proces- en resultaatgericht te handelen.' (Bron, 2006,18) Hoe een individu deze burgerschapcompetentie zich eigen maakt of zou moeten maken is onduidelijk en ik denk dat het goed zou zijn om toch een 'plek' te creëren waar burgers deze competentie kunnen ontwikkelen. In dit hoofdstuk zal nader in worden gegaan op verschillende aspecten van burgerschap en burgerschapsvorming in het onderwijs.

1.3.1 Typen burgerschap

Veugelers (2003) onderscheidt drie typen burgerschap op basis van verschillen in onderliggende doelstellingen: *aanpassingsgericht* burgerschap, *calculerend* burgerschap en *kritisch-democratisch* burgerschap.

Calculerend burgerschap

Bij het type *calculerend* burgerschap vormen individuele rechten en zelfontplooiing de basis. De nadruk ligt bij dit type op het waarborgen van vrijheden om deze individuele ontplooiing waar te kunnen maken.

Het eigenbelang staat boven het algemene belang. De visie is dat door te streven naar zelfontplooiing, het waarborgen van de nodig vrijheden en het geven van ruimte aan anderen om ook zichzelf te ontwikkelen, een betere samenleving tot stand komt.

Aanpassingsgericht burgerschap

Bij het *aanpassingsgerichte* burgerschap staat het nastreven van het algemene belang boven het eigenbelang centraal. De gemeenschap staat boven het maken van autonome keuzes. Het doorgeven van tradities is belangrijk, de vorming van waarden gebeurt ook binnen de groep. Een kritische houding is hierbij niet vereist; gebruiken en waarden worden doorgegeven, ook van generatie op generatie. De waarden van het aanpassingsgerichte burgerschap zijn over het algemeen constant en duidelijk.

Kritisch-democratisch burgerschap

Het *kritisch-democratisch* type burgerschap is eigenlijk een combinatie van of gulden middenweg tussen de andere twee, bovengenoemde, typen burgerschap. Zowel de individuele als de algemene belangen staan hierbij centraal. De passende houding bij dit type burgerschap is kritisch zijn, maar ook het zich kunnen aanpassen aan de samenleving en het kunnen tonen van empathie.

Kenmerkend voor deze drie typen burgerschap is dat zij alle passen binnen de democratie. Hierbij is belangrijk hoe de burger zich tot de samenleving verhoudt.

1.3.2 Burgerschap door de jaren heen

In de jaren vijftig, de jaren van de verzuiling, werden binnen de zuilen vaststaande waarden en normen overgedragen. Dit gebeurde thuis, in de kerk, op de sportvereniging en ook binnen het onderwijs. Tijdens de verzuiling lag de nadruk op het *aanpassingsgerichte* type burgerschap.

Na de jaren van de verzuiling volgden de jaren zestig. In deze tijd groeide steeds meer het besef dat waarden persoonlijke keuzes zijn en dat normen tot stand komen door te overleggen met elkaar en niet door oplegging van bovenaf. Het proces van waardenvorming is heel dynamisch en als gevolg daarvan constant onderhevig aan veranderingen. Hierdoor kunnen normen steeds opnieuw worden gevormd.

Binnen het onderwijs is de verzuiling ook verdwenen, waardoor scholen waarden niet langer kunnen opleggen en overbrengen als vaststaande, onveranderlijke feiten.

Persoonlijke ontwikkeling en persoonlijke groei werden na het verdwijnen van de verzuiling gaandeweg belangrijker. Hier is dus sprake van de opkomst van het *calculerende* type burgerschap.

Na de jaren zestig, waar de nadruk steeds meer op individuele ontplooiing was komen te liggen, kwam er een nieuwe ontwikkeling: "Zowel de persoonlijke als collectieve emancipatie stonden centraal. De collectieve emancipatie was gericht op het wegnemen of in ieder geval verkleinen van belemmeringen in de mogelijkheden tot persoonlijke emancipatie voor iedereen. De maatschappij moest de voorwaarden scheppen voor ieders persoonlijke emancipatie." (Veugelers, 2003, 4)

In de jaren negentig domineerden twee typen burgerschap, de *aanpassingsgerichte* als het ging om het deel van waardenontwikkeling gericht op de maatschappij, en het *calculerende* type burgerschap als het ging om de eenzijdige gerichtheid op autonomie van het individu.

1.3.3 Domeinen van actief burgerschap

De SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling) onderscheidt bij burgerschap drie domeinen, te weten *democratie*, *participatie* en *identiteit*. Deze drie domeinen staan centraal bij *actief burgerschap*.

Democratie

De school is de maatschappij in het klein. Op een (openbare) middelbare school zijn er verschillende leerlingen met allerlei achtergronden en opvattingen. Ook zijn er op een school verhoudingen (zoals leerling vs. docent), rechten en plichten, conflicten en consensus. Op school leren leerlingen om te gaan met conflicten en deze op democratische wijze op te lossen. De leerlingen worden tevens gestimuleerd om hun eigen mening te ontwikkelen, voor deze mening uit te komen en deze waar nodig te onderbouwen met argumenten.

Participatie

Scholen hebben een taak om een constructieve basis te leggen voor participatie op politiek, sociaal, economisch en cultureel vlak. Belangrijk hierbij is het investeren in actieve betrokkenheid van leerlingen, docenten en ouders bij de school als leer- en leefomgeving.

Identiteit

Identiteitsontwikkeling heeft te maken met levensbeschouwelijke en morele ontwikkeling, maar dat niet alleen. Het heeft te maken met je zelfbeeld, je positie in de wereld, wie je ben, wat je vindt, wat je wilt en wat je kunt. Ook je waarden en normen waar je voor staat vormen een onderdeel van je identiteit. Behalve het individu, heeft een school ook een identiteit die uitgedragen wordt en zichtbaar wordt in het dagelijkse verkeer binnen de school. (www.slo.nl)

1.3.4 Burgerschapsvorming

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap wil dat scholen aandacht schenken aan 'actief burgerschap'.

De school als oefenplaats

De school is een mooie oefenplaats voor actief burgerschap. De leerling krijgt, in de klas en op het schoolplein, te maken met situaties die ook voorkomen in de 'echte' samenleving. De leerling leert op school zijn mening te ontwikkelen, hiervoor op te komen, maar ook respect en begrip te tonen voor mensen die anders zijn. Tegelijkertijd wordt de leerling zich bewust van zijn sociale rechten en plichten en komt in aanraking met de mogelijkheid tot meedenken en meebeslissen.

Om een oefenplaats voor burgerschap te kunnen zijn, moet de school zich opstellen als een sociale en democratische gemeenschap.

Dit kan op drie niveaus:

In de school (Microniveau)

Bij het microniveau komen de volgende vragen aan de orde: Welke omgangsvormen gelden in de school, bijvoorbeeld tussen leerlingen onderling, tussen medewerkers onderling en tussen leerlingen en medewerkers?

Welke basiswaarden draagt de school over op de leerlingen? Hoe democratisch worden de regels voor het samenleven op school vastgesteld?

Buiten de school (Mesoniveau)

In de context van het mesoniveau gaat de aandacht uit naar de volgende vragen: Hoe legt de school contacten met de plaatselijke gemeenschap?

Hoe worden die contacten gebruikt in het onderwijsaanbod van de school?

In welke mate zetten leerlingen zich buiten de school in voor die gemeenschap?

In de samenleving (Macroniveau)

Op het macroniveau tenslotte ligt de nadruk vooral op de volgende vragen: Welke competenties ontwikkelen de leerlingen om een bijdrage aan de samenleving te kunnen leveren? En hoe worden de leerlingen voorbereid op hun rol als (staats)burger in onze democratie?

Micha de Winter (2004, 47) schrijft, in het WRR-rapport *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang - de noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief*, 'Wie via het onderwijs de democratie meer recht wil doen, en anderzijds de vrijheid van onderwijs wil respecteren, heeft mijns inziens het onbepaalde begrip burgerschapsvorming helemaal niet nodig. Het aardige van de democratie is immers nu juist dat het een methode is om diversiteit van opvattingen op een geordende manier mogelijk te maken.'

De Winter (2004, 47) is er op zich wel voor dat er in het onderwijs aandacht besteed wordt aan onderwerpen als burgerschap en democratie want hij zegt ook:

'Minimaal noodzakelijk is het dus om kinderen ook via het onderwijs de kennis, attitudes en vaardigheden die noodzakelijk zijn voor het leven in en onderhouden van een democratische rechtsstaat bij te brengen.'

1.3.5 Burgerschapsvorming op school

In de praktijk wordt burgerschapsvorming op verschillende manieren ingevuld op de middelbare scholen in Nederland. Hier wordt in het kort een aantal van de mogelijke manieren toegelicht.

Maatschappelijke stage

Maatschappelijke stage is leren binnen en buiten de school. Zo leert de leerling hoe het er in de praktijk aan toe gaat. Zij kunnen op die manier praktische ervaring opdoen bij tal van zaken zoals het organiseren van een schoolfeest, het helpen vormgeven aan een open dag of korte tijd helpen in een verzorgingstehuis.

Maatschappelijke stage kunnen we omschrijven als een vorm van leren waarbij leerlingen door middel van vrijwilligersactiviteiten kennismaken met allerlei nieuwe aspecten van de samenleving. Ze ontdekken op die manier dat niet alles voor geld wordt gedaan en dat ze zelf een bijdrage kunnen leveren. Dit is een grote kans voor vrijwilligersorganisaties om aan jongeren te laten zien dat vrijwilligerswerk leuk kan zijn en dat er belangrijkere dingen in het leven zijn dan materiele goederen.

Door het inzetten van *maatschappelijke stage* willen scholen hun leerlingen bewust maken van hun eigen omgeving en de gehele samenleving. Het is een manier om jongeren te laten participeren in de samenleving daar zij dit anders waarschijnlijk in het geheel niet zouden doen.

BredeSchool

‘De BredeSchool is een samenwerkingsverband tussen partijen die zich bezighouden met opgroeiende kinderen. Doel van het samenwerkingsverband is de ontwikkelingskansen van de kinderen te vergroten. Een ander doel kan zijn een doorlopende, en op elkaar aansluitende opvang te bieden.’ (www.bredeschool.nl) Hieronder volgen enkele cruciale kenmerken van de brede school die ook te vinden zijn op www.bredeschool.nl :

- Er is sprake van verbreding van functie en doelstellingen. Scholen fungeren niet alleen als onderwijsinstelling, maar hebben een brede maatschappelijke functie.
- Er is sprake van verbreding van de organisatie door samenwerking met andere organisaties.
- Er is sprake van verbreding van het aanbod. Naast het reguliere curriculum worden extra (buitenschoolse) activiteiten aangeboden.
- Er is sprake van verbreding van de doelgroep. De school richt zich niet meer alleen op de leerling, maar stelt zich open voor wijkbewoners, ouderen en anderen.

Het wordt hier duidelijk dat de BredeSchool meer is dan alleen een onderwijsinstelling, maar ook een maatschappelijke functie vervult. Dit wil zeggen dat de BredeSchool aandacht moet besteden aan jongeren en maatschappij. Dit wordt door de BredeSchool ingevuld door het aanbod te verbreden, samen te werken met andere organisaties en de doelgroep te verbreden.

Door zo te werk te gaan draagt de BredeSchool bij aan de ontwikkeling van jongeren en op die manier ook aan de ontwikkeling van hun burgerschap.

1.3.6 Burgerschap en tieners

Van tieners wordt verwacht dat zij betrokken burgers zijn en actief participeren in de samenleving. Het huidige kabinet is van mening dat jongeren dit nog niet genoeg doen en niet naar behoren doen, daarom dringt het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap erop aan dat scholen hier een bijdrage aan leveren. Dit gebeurt onder de noemer *burgerschapsvorming* waarbij het doel is om ‘actief burgerschap en sociale integratie’ (Veugelers, 2006) te vergroten bij jongeren. Hoe dit ingevuld moet worden mogen de scholen zelf bepalen. Behalve dat vanuit de overheid aan de jongeren wordt opgelegd om bewust met burgerschap bezig te zijn is het natuurlijk zo dat jongeren ook gewoon burgers van onze samenleving zijn. Zij vormen zelfs een doelgroep op zich want zij hebben zich door de jaren heen ontwikkeld van tieners die een vooraf

vastgelegde levensloop hadden naar jongeren die in een keuzemaatschappij leven waarin zij zelf hun pad moeten kiezen.

Tieners moeten zelf invulling en betekenis geven aan hun leven en zo zichzelf dus ook laten zien als burger. Jongeren pakken dit aan door het leven te ervaren, zich bezig te houden met wat zij interessant vinden en hier meningen, ideeën en informatie over uit te wisselen. Uiteindelijk vormen zij zelf een mening en durven hier vaak ook voor uit te komen. Deze mening ligt niet voor altijd vast; omdat jongeren levenslang en levensbreed zullen leren, kan het ook zo zijn dat zij hun mening bij zullen stellen naarmate zij meer, andere of nieuwe dingen leren.

Het bevorderen van burgerschap is op zich een goede zaak omdat de jongeren van nu de volwassenen en de leiders van de toekomst zullen zijn. Het is echter belangrijk om te kijken naar wat 'goed' burgerschap is en aan welke kenmerken een jongere moet voldoen voordat hij zichzelf tot een van de 'goede' burgers mag rekenen.

1.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik de thema's normen en waarden, levenskunst en burgerschap theoretisch toegelicht. Daarnaast heb ik de thema's gekoppeld aan de doelgroep, tieners van 12 tot en met 16 jaar, en aan de school als leefwereld van deze jongeren.

Jongeren houden zich veel bezig met het ontwikkelen van een eigen identiteit; hierbij hoort ook het nadenken over normen en waarden en het ontwikkelen van een eigen mening. Dit doen tieners echter niet vanuit begrippen als levenskunst en burgerschap. Toch zijn dit begrippen die wel op jongeren van toepassing zijn; zij zijn ook burgers en vormen echt een groep op zich. Daarnaast zijn zij wel bezig met het inrichten van hun leven en het streven naar een gelukkig leven, dus ook levenskunst is aanwezig in de leefwereld van tieners.

Door deze thema's echt bewust met tieners aan te pakken kan de CMV'er tieners begeleiden en ondersteunen in de strijd van de eigen identiteit. Zo kunnen tieners ook bewuster keuzes maken die passen binnen hun visie van een gelukkig leven.

De drie thema's: normen en waarden, levenskunst en burgerschap, komen op het moment wel voor binnen het onderwijs, maar dan vooral binnen het 'verborgen curriculum'. In het standaard curriculum wordt er niet altijd (voldoende) aandacht geschonken aan deze drie thema's.

Hier ligt wel een kans omdat er vanuit de huidige regering van scholen verwacht worden dat zij zich wel bewust gaan bezig houden met burgerschapsvorming en waardenontwikkeling. Het inzetten van de maatschappelijke stage is een voorbeeld van een manier waarop een school deze thema's aanpakt. Het inzetten van vormingsprogramma's is een andere manier om jongeren met de drie thema's bezig te laten zijn. Een belangrijk doel van het aandacht schenken aan de thema's is dat deze de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling van de jongeren versterkt.

Met dit in het achterhoofd is het voor een CMV'er vrijwel vanzelfsprekend dat hij zich dan moet verdiepen in de jongeren en hun leefwerelden. Zo is het mogelijk om een beleid en een lesprogramma te ontwerpen die aansluit bij de jongeren van vandaag.

Hoofdstuk 2 Tieners

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van tieners tussen de 12 en 16 jaar beschreven. Tieners van deze leeftijd maken een grote ontwikkeling door, zowel lichamelijk, geestelijk als sociaal. Eerst wordt er een korte beschrijving van het begrip 'tieners' gegeven waarna de ontwikkelingsaspecten worden toegelicht. Vervolgens licht ik het begrip identiteit toe en in welke leefwerelden tieners zich begeven.

2.1 Tieners

Er zijn veel definities voor het begrip tieners in omloop. Enkele definities zijn:

1. *tie*-ner (dem; tieners)
iem. tussen de 10 en 20 jaar
2. Een tiener is een persoon die dertien *tot* twintig jaar oud is. Het woord "tiener" staat voor de leeftijdsgroep met "-tien" in hun leeftijd. *Elf* en *twaaalf*jarigen worden hier dus niet bij gerekend.

De definitie van tieners die ik in deze scriptie wil hanteren is: een persoon die twaalf tot en met zestien jaar oud is. De reden waarom ik voor deze groep kies is deels om de doelgroep voor deze scriptie af te bakenen, maar vooral omdat ik dit een interessante groep vind. Deze groep bevindt zich in de onderbouw en begin bovenbouw van de middelbare school. In deze periode start een nieuwe fase van hun leven (overstap van basisschool naar middelbare school) en wordt al een keuze gemaakt voor de toekomst (keuzerichting of profiel). Deze levensfase is het stadium tussen kind en adolescent/volwassene in, waarin de overstap wordt doorgemaakt van het ene naar het andere. In deze tijd gebeurt er veel en er wordt ook veel van tieners verwacht. De CMV'er zou een goede keus zijn om hen te begeleiden en te ondersteunen in de keuzes wat betreft hun persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling.

2.2 Ontwikkelingspsychologie

Vliervoet (2000) omschrijft ontwikkelingspsychologie als de wetenschap die het gedrag bestudeert van de mens in de verschillende fasen van zijn ontwikkeling.

De mens doorloopt in zijn leven enkele fasen die de ontwikkelingspsychologie onderscheidt. Dit zijn:

- ongeboren kind
- zuigeling (0 -18 maanden)
- peuter (18 maanden – 4 jaar)
- kleuter (4 – 6 jaar)
- schoolkind (6 – 12 jaar)
- puber (12 – 17 jaar)
- adolescent (17 – 22 jaar)
- volwassene (22 – 65 jaar)
- oudere mens (65 jaar en ouder)

Deze indeling is niet absoluut. Dit is een mogelijke indeling, maar dit geldt niet voor iedereen en niet elke ontwikkelingspsycholoog zal deze indeling hanteren. De ontwikkeling van de mens ligt deels vast al bij de geboorte en deels ontwikkelt de mens zich gedurende zijn leven. Er zijn enkele factoren waarvan de ontwikkeling afhankelijk is. Deze factoren zijn: interne factoren, externe factoren en de mate van zelfbepaling. (Vliervoet, 2000)

Interne factoren

De interne factoren zijn al bepaald bij de geboorte. Als kind krijg je bepaalde erfelijke eigenschappen mee die dan al vastgelegd zijn. Zo heeft het ene kind blauwe ogen en het andere bruine. Om dezelfde reden heeft het ene kind meer aanleg voor taal terwijl het andere kind meer aanleg heeft voor wiskunde.

Externe factoren

De externe factoren zijn alle zaken die van buitenaf de ontwikkeling beïnvloeden. Zo is de omgeving waarin het kind opgroeit, met de bijbehorende omstandigheden, erg van invloed op de ontwikkeling van het kind. Als je in een achterstandswijk opgroeit, is de kans groter dat je met nare zaken, zoals geweld en criminaliteit, in aanraking komt. Een kind dat daarentegen in een 'goed' milieu opgroeit — zoals in een nieuwbouwwijk waar de andere bewoners ook onder prettige omstandigheden wonen — heeft minder kans om met nare zaken in aanraking te komen. Ook de mensen met wie een individu omgaat, hebben invloed op de ontwikkeling. Ontwikkelen doe je niet alleen, maar altijd in interactie met anderen. Mensen beïnvloeden elkaar en die wisselwerking maakt dus onderdeel uit van de externe factoren.

Zelfbepaling

Zelfbepaling is ook belangrijk voor de ontwikkeling. Een baby is nog maar in beperkte mate in het bezit van zelfbepaling. De baby heeft zijn lichaam en emoties nog niet helemaal onder controle. Met de jaren van het opgroeien krijgt een kind steeds meer controle over zichzelf. De motoriek en spraak worden ontwikkeld en dit zijn middelen waarmee het individu zelf kan bepalen wat hij doet of niet doet. Naarmate je ouder wordt is het steeds belangrijker dat je zelf invloed hebt op de richting waarin je persoonlijke ontwikkeling gaat. Een volwassene bepaalt zelf met wie hij trouwt, welk werk hij doet en welke hobby's hij leuk vindt om te beoefenen. Hoe hoger de mate van zelfbepaling hoe groter de invloed op de eigen ontwikkeling.

2.3 Ontwikkelingsaspecten

De ontwikkelingspsychologie maakt onderscheid tussen een aantal aspecten van de ontwikkeling. Vliervoet (2000) onderscheidt de volgende aspecten: lichamelijk aspect, cognitief aspect, sociaal aspect, persoonlijkheidsaspect, emotioneel aspect, seksueel aspect. Deze aspecten zal ik hieronder allen toelichten:

Lichamelijk aspect

De lichamelijke ontwikkeling van de mens betreft de lichamelijke groei of achteruitgang, de motorische ontwikkeling en de zintuiglijke ontwikkeling. Als tiener gebeurt er heel veel in het lichaam, er begint van alles te groeien. Er is sprake van een groeispurt, haargroei op allerlei plekken en ook de geslachtsorganen vertonen tekenen van verandering.

Cognitief aspect

De cognitieve ontwikkeling van de mens gaat over de verstandelijke ontwikkeling, dit wil zeggen het in toenemende mate in staat zijn tot het opnemen, verwerken en weer opnieuw gebruiken van kennis. Het cognitieve aspect is dus de ontwikkeling van waarnemen, denken, taalperceptie en taalproductie, bewustzijn, geheugen, concentratie en dergelijke.

(<http://www.thesauruszorgenwelzijn.nl/cognitieveontwikkeling.htm>)

Sociaal aspect en persoonlijkheidsaspect

Het sociaal aspect en het persoonlijkheidsaspect hebben heel veel overlapping met elkaar en daarom worden ze hier samen besproken.

Het sociale aspect van de ontwikkeling gaat over de ontwikkeling in de omgang met anderen. Hierbij gaat het om het aanleren van sociaal gedrag.
Het persoonlijkheidsaspect gaat over het ontwikkelen van de eigen identiteit van het individu.

De sociale en persoonlijke ontwikkeling van de tiener kenmerkt zich vooral door een losmakings- en individuatieproces. De tiener wil zich losmaken van zijn ouders, autonomie verwerven en een eigen identiteit vormen.

De band met de ouders wordt losser, terwijl die met leeftijdgenoten sterker wordt. Tieners zoeken leeftijdgenoten op en maken zo ook deel uit van een groep, de zogenaamde *peer group*. Deze groep is voor tieners heel erg belangrijk omdat zij zich er geaccepteerd voelen. Dit is wat de meeste jongeren willen omdat zij zich vaak al onzeker voelen over zichzelf. Elke groep heeft zijn eigen normen en wie deel uitmaakt van de groep houdt zich hieraan.

Behalve door regels kenmerken groepen zich bijvoorbeeld ook door het dragen van bepaalde kleding. De tiener past zich hieraan aan, want hij wil niet opvallen, maar er gewoon bijhoren. Dit conformisme komt dus heel veel voor bij tieners voornamelijk omdat ze erbij willen horen en zich geaccepteerd willen voelen en niet als buitenbeentje gepest willen worden. Het is dus een vorm van conformisme onder druk. Niet alle tieners doen mee aan deze vorm van conformeren; sommigen zetten zich hier juist tegen af en ontwikkelen hun eigen, *alternatieve* stijl. Deze tieners worden over het algemeen niet geaccepteerd door die conformerende tieners en zijn ook vaak het doelwit van pesten. Omdat deze vorm van niet conformeren voortkomt uit een bewuste keuze kunnen deze tieners vaak goed omgaan met het buiten de groep staan.

Een tiener ontleent zijn gevoel van eigenwaarde in hoge mate aan het wel of niet bij een groep horen. Behalve dit heeft de *peer group* ook nog een andere belangrijke rol voor de tiener. Binnen de groep kan de tiener namelijk experimenteren met gedrag. Zo kan de tiener bepaalde sociale rollen oefenen die ook later in het leven van pas kunnen komen. Er kan bijvoorbeeld geëxperimenteerd worden met de rol van *groepswerker* en zich op die manier bezig houden met de sfeer binnen de groep.

Behalve met een sociale rol kunnen tieners binnen de groep ook experimenteren met andere zaken, zoals drank en drugs. Dit gebeurt vaak in eerste instantie binnen de groep. Dit kan ertoe leiden dat het gebruik van dit soort middelen tot norm worden binnen de groep.

Ook seks is een hot item bij tieners en zij bespreken dit dan ook veelvuldig met hun peers. Zij vertellen hoe ze over de andere sekse denken, wat hun eigen ervaringen zijn en wat hun mening is ten opzichte van het onderwerp.

Actualiteit wordt ook veel door peers onderling besproken. Door erover te praten kunnen zij namelijk een mening vormen en hun grenzen leren kennen.

Behalve de *peer group* hebben tieners ook behoefte aan diepgaandere vriendschappen. Dit zijn vaak leeftijdgenoten van dezelfde sekse. Binnen deze relatie(s) kan de tiener echt helemaal zichzelf zijn. De basis is vertrouwen, eerlijkheid en openheid. Persoonlijke problemen worden besproken met deze speciale vriend of vriendin. Eigen gevoelens, onzekerheden en twijfels zijn veelal het onderwerp van het gesprek. Voor tieners is het uiterlijk erg belangrijk; een deel van hun eigenwaarde ontleen ze aan hun beleving van hun uiterlijk. De vraag '*vinden anderen mij aantrekkelijk?*' spookt veel door de hoofden van tieners.

De onzekerheid over hun uiterlijk is als volgt te onderbouwen:

Tieners die aantrekkelijk zijn, zijn vaak ook populair en worden dus sneller geaccepteerd. Daarnaast zijn aantrekkelijke tieners vaak in het bezit van betere sociale vaardigheden.

Aantrekkelijkheid is subjectief en hierdoor een lastig onderwerp. Er heerst altijd wel een bepaalde norm van wat aantrekkelijk is en hier proberen de meeste tieners zich dan ook aan te houden. Dit kan soms leiden tot ernstige problemen zoals eetstoornissen omdat het idealistische beeld van schoonheid niet altijd realistisch is. Tieners vergelijken zichzelf constant met elkaar en omdat iedereen in principe anders is, is vergelijken objectief gezien zinloos. Toch doen tieners het en zij maken van elke verschil dat ze zien gelijk een minpunt waaraan gewerkt moet worden.

De tiener is op zoek naar zijn eigen identiteit, dat wil zeggen dat er sprake is van een individuatieproces. Bij dit proces horen een aantal vragen, zoals: Wie ben ik? Wat wil ik? Wat kan ik? Wat vind ik?

Het antwoord op deze vragen is niet gemakkelijk en om hiertoe te komen past een tiener verschillende methodes toe:

Een eerste manier is het willen kopiëren van een persoon naar wie de tiener opkijkt. Dit kan een popster zijn, maar ook de vader of een oudere jongere.

Een tweede methode is het experimenteren met gedrag en uiterlijk. Door het te doen ontdekt de tiener vanzelf wat hij kan en wil, en ook wat de consequenties zijn van bepaald gedrag.

Een derde optie is het zelf op zoek gaan naar eigen normen en waarden. Van huis uit krijgt een tiener bepaalde normen en waarden mee. Door deze in twijfel te trekken en naast normen en waarden van anderen te leggen kan de tiener zijn eigen normen en waarden ontwikkelen.

Deze drie manieren komen niet per se apart van elkaar voor; een tiener gebruikt vrijwel altijd meerdere manieren tegelijk om zijn eigen identiteit te ontwikkelen.

Emotioneel aspect

Het emotionele aspect betreft het ontwikkelen van de gevoelens van (basis)vertrouwen en veiligheid. De levensfase van de tiener is er een met veel veranderingen. De tiener krijgt te maken met veel heftige gevoelens waarvan hij niet weet wat hij ermee aanmoet. Aan de ene kant is de tiener nog kind, maar aan de andere kant is hij toch ook al een beetje volwassen. Jongeren vinden het soms lastig om hiermee om te gaan en een acceptabele middenweg te vinden. Hierdoor kiezen tieners vaak óf voor het een óf voor het ander. Ze gedragen zich óf kinderachtig óf juist heel volwassen.

Seksueel aspect

Het seksueel aspect gaat over de ontwikkeling van seksueel gedrag en lichaams- en lustbeleving. Tieners groeien seksueel gezien tot volwassenen die zich kunnen voortplanten. Dan is er sprake van seksuele rijping.

Dit komt voor jongens tot uiting in productie van sperma, groei van de penis en schaamhaar. Voor de meisjes betekent dit ontwikkeling van de borsten, groei van de eierstokken en de menstruatie.

Behalve deze lichamelijke kant van de seksuele ontwikkeling is er ook een seksuele ontwikkeling die op een andere manier van zich laat horen. Dit komt onder andere tot uiting in het hebben van seksuele en erotische fantasieën en gevoelens. Deze fantasieën verschillen tussen jongens en meisjes, maar vooral ook tussen tieners onderling. Meisjes hebben vaak romantischere fantasieën terwijl jongens vaak meer seksuele fantasieën hebben. Meisjes zijn dikwijls jonger dan jongens wat betreft seksuele ervaringen, maar wat zowel meisjes als jongens ervaren zijn de onzekerheden en twijfels over bepaalde gevoelens en reacties omtrent seks.

2.4 Identiteit

Identiteitsvorming is een belangrijk deel de ontwikkeling van tieners. Tijdens de tienerjaren is het vormen van je eigen individu, naast de seksuele veranderingen, een van de grootste ontwikkeling die je dan doormaakt.

Traas (2003, 75) omschrijft het begrip *identiteit* als volgt: '[het] *min of meer volledig beeld dat iemand van zichzelf heeft en dat enigmatische overeenkomt met het beeld dat anderen van deze persoon hebben*'.

Dit wil zeggen dat identiteit uit twee aspecten bestaat, namelijk het beeld dat iemand van zichzelf heeft en het beeld dat anderen van die persoon hebben. Als deze twee beelden met elkaar overeenkomen ontstaat er een duidelijk plaatje van welke identiteit een persoon heeft. In de tienerjaren is het beeld dat een jongere van zichzelf heeft vaak niet hetzelfde als het beeld dat bijvoorbeeld volwassenen van diezelfde tiener hebben. Dit komt omdat tieners zich in die fase van hun leven zozeer bezig houden met hun identiteit dat een realistische kijk op hoe ze werkelijk zijn vaak ontbreekt.

Volgens Traas (2003) noemt de psychoanalyticus Erikson deze fase ook wel identiteitscrisis. Dit klinkt heel heftig en dat is het ook omdat het niet alleen de uiterlijkheden betreft, maar ook de innerlijke persoonlijkheid. Erikson stelt dat de identiteitscrisis een onderdeel is van de persoonlijkheidsontwikkeling. Deze ontwikkelingscrisis is dus noodzakelijk voor een optimale persoonlijkheidsontwikkeling. Hierbij benadrukt hij dat het vormen van de eigen identiteit een wisselwerking is tussen het individu en de sociale omgeving.

Bij tieners is dit terug te vinden in de mate waarin zij elkaar beïnvloeden en hoe zij ook beïnvloed worden door bijvoorbeeld oudere broers of zussen.

Door met de omgeving in gesprek te blijven, te observeren, te luisteren en aan te voelen blijft de jongere bezig met het ontwikkelen van de eigen identiteit. Dit gebeurt nooit alleen, maar altijd in interactie met andere mensen en zaken.

De identiteitsontwikkeling van de mens heeft Erikson vormgegeven in een helder schema. In dit schema staan enkele levensfasen van de mens en wordt aangegeven dat in elk van deze fasen bouwstenen gevormd worden die de basis zijn voor het tot stand komen van de identiteit. Deze bouwstenen zijn nodig voor de verdere ontwikkeling van het individu en de ontwikkeling van *intimiteit (het aangaan van persoonlijke en intieme relaties)*, *generativiteit (maatschappelijke verantwoordelijkheid)* en *integriteit (het eigen bestaan als zinvol ervaren in relatie tot de medemens)* van het individu.

Kooistra (1997) geeft het schema van Erikson weer. Erikson onderscheidt vijf fasen van de identiteitsontwikkeling:

- 1 *Vertrouwen tegenover wantrouwen*
- 2 *Autonomie tegenover schaamte en twijfel*
- 3 *Initiatief tegenover schuld*
- 4 *Vaardigheid tegenover minderwaardigheid*
- 5 *Identiteit tegenover identiteitsverwarring*

Vertrouwen tegenover wantrouwen

De fase van *vertrouwen tegenover wantrouwen* vindt plaats in het eerste levensjaar. In deze fase is het kind afhankelijk van zijn moeder. Een van de basisvoorwaarden is dat het kind zijn directe opvoeder leert te vertrouwen. Alleen als deze directe opvoeder kan voorzien in de behoeften van het kind, groeit het kind op met een positieve levenshouding wat betreft het kunnen vertrouwen van andere mensen. De mate van

vertrouwen tussen kind en moeder in het eerste levensjaar heeft dus invloed in toekomstige vertrouwensbanden tussen het kind en anderen. Hoe belangrijk deze fase is blijkt uit het feit dat onderzoek aantoonde dat ernstige sociale gedragsstoornissen, zoals die gevonden worden bij sociopaten, hun oorsprong blijkt te vinden in een ernstige gestoorde vertrouwensfase in de vroege jeugd.

Autonomie tegenover schaamte en twijfel

De fase van *autonomie tegenover schaamte en twijfel* vindt plaats in het tweede en derde levensjaar van een kind. Hierbij wordt het kind zindelijk en ervaart het kind voor het eerst autonomie. Het kind leert steeds meer het eigen lichaam onder controle te krijgen en zo kan het kind doen wat het zelf wil.

De ouders dienen in deze fase van het leven ruimte te geven aan het kind om zelfstandigheid te ontwikkelen, maar moeten wel ingrijpen wanneer dit echt nodig is. Het is een beetje aftasten, maar het kind zal ook leren door middel van vallen en opstaan. Als deze fase goed verloopt dan zal dit zich uiten in wilskracht bij het opgroeiende kind. Het kind ontwikkelt wilskracht doordat het op eigen benen is gaan staan en zelf de wereld is gaan uitbreiden en ervaren.

Initiatief tegenover schuld

De fase van *initiatief tegenover schuld* vindt plaats in het vierde en vijfde levensjaar van het kind. In deze fase maakt het kind zich los van de ouders en heeft steeds meer oog voor de buitenwereld. Het kind ontwikkelt nu ook een geweten. Het leert wat goed en wat fout is. De ouders zijn hierbij van grote invloed want als zij veel verbieden en veel straffen zal dit resulteren in een streng geweten bij het kind. Dit zal het kind afremmen om initiatieven te nemen en dat is ongunstig voor de toekomstige ontwikkeling. Als ouder moet je een balans vinden tussen disciplineren en soms gewoon laten gaan.

Vaardigheid tegenover minderwaardigheid

De fase van *vaardigheid tegenover minderwaardigheid* vindt plaats in de lagereschooltijd. Het kind leert lezen, schrijven en rekenen. School is een plek waar gepresteerd moet worden en dus staan kinderen onder druk.

Kinderen die door hun ouders onvoldoende zijn voorbereid op school en de bijbehorende aspecten zullen er meer moeite mee hebben dan kinderen die wel zijn voorbereid. Het aanleren van vaardigheden op school gaat dus hand in hand met een constante strijd en angst voor falen. Dit kan leiden tot een minderwaardigheidscomplex.

Wanneer een kind goed weet te presteren op school zal het ervaren dat het leuk is om te presteren en zo in het latere leven ook gemotiveerd zijn om dit te doen. Dit geldt niet alleen op school, maar ook in onder andere sport en beroep.

Identiteit tegenover identiteitsverwarring

De fase *identiteit tegenover identiteitsverwarring*, tevens de laatste, vindt plaats tijdens de adolescentie. In deze fase is het ontwikkelen van de eigen identiteit heel belangrijk. De tiener maakt zich los van zijn ouders en gaat zelf nadenken over de eigen identiteit en bijbehorende normen en waarden. Deze identiteit ontwikkelt een tiener absoluut niet alleen, maar juist met anderen. Het betreft hier voornamelijk leeftijdsgenoten. De tiener is ook behoorlijk autonoom en heeft dus de mogelijkheid om zelf zijn leven voor een deel in te vullen. Keuzes maken op allerlei gebieden van het leven staat centraal in het leven van de tiener; dit kan verwarrend zijn, maar het stimuleert wel zelfontplooiing.

Deze laatste fase van de *identiteit tegenover identiteitsverwarring* is hier het meest interessant. Tieners zijn heel erg intensief bezig met het vormen van hun eigen identiteit. Dit doen ze door zich los te maken van hun identiteit als kind van hun ouders, en zich te richten op wat zij zelf nu eigenlijk vinden. Wat vinden zij belangrijk en welke

keuzes horen hierbij? Deze fase is heftig omdat er veel op de tiener afkomt; de wereld is zo groot met zoveel soorten identiteit en er zijn heel veel keuzes.

Erikson schetst voor deze leeftijdsfase het beeld van de verinnerlijking van centrale waarden en het maken van vaste keuzen. Jongeren worden door veel beïnvloed, zoals ouders, leraren, leeftijdgenoten en media. Alle ervaringen die ze hierbij opdoen, dragen bij aan hoe jongeren over zichzelf gaan denken en wat zij van zichzelf vinden. In de huidige samenleving zijn de keuzemogelijkheden sterk toegenomen en wordt er van jongeren verwacht dat zij in plaats van zich te richten op stabiliteit en definitieve keuzes voor de toekomst, te gaan voor flexibiliteit en mobiliteit in de volwassenheid.

Jongeren hebben heel erg het gevoel dat zij vorm geven aan hun identiteit en levensloop. Zij hebben dit zelf in de hand. Dit doen zij dagelijks en dit gaat vaak gepaard met veel onzekerheid. 'Deze continue druk tot positiebepaling in verschillende sociale relaties en verbanden, is meer dan een cognitief proces van afweging, maar omvat ook emotionele onrust, waardoor deze levensfase door jongeren vaak als moeilijk ervaren wordt.' (*Hermes, 2007, 104*)

De theorie van Erikson over identiteitsontwikkeling past eigenlijk steeds minder bij de ontwikkelingen van vandaag en de samenleving waarin de jongeren nu opgroeien. Tegenwoordig zijn er dan ook levensloopsociologen die de identiteitsontwikkeling zien als een levensverhaal dat telkens moet worden herschreven. De kunst is nu om eenheid aan te brengen in je levensverhaal zodat je er nog wel 'staat'. (*Hermes, 2007*)

Tot slot wil ik hier kort weergeven welke voorwaarde volgens mij het belangrijkste is bij het vormen van de eigen identiteit. Volgens mij is dat de autonomie. Wanneer een individu werkelijk autonoom is, binnen de redelijke grenzen die de samenleving bijvoorbeeld stelt door middel van wetten, kan deze zich daadwerkelijk ontplooiën en er zo achter komen wat de eigen identiteit is.

Als iemand niet autonoom is en wordt belemmerd om zichzelf te ontwikkelen en ontplooiën dan ontstaat er een botsing. Aan de ene kant ontwikkelt het individu zichzelf wel, maar aan de andere kant is er iets wat hem niet helemaal vrij laat in deze ontwikkeling. Een voorbeeld hiervan kan zijn religie. Doordat ouders hun religie aan hun kinderen opleggen, ontstaat er al een soort restrictie waar de kinderen zich aan moeten houden. Dit hoeft zeker niet negatief te zijn; voor sommigen is dit zelfs heel positief, want het geeft al een vaststaand kader van hoe het leven ongeveer zou moeten worden vormgegeven. Echter voor anderen kan dit betekenen dat wat zij zelf als individu zouden willen met hun leven niet mogelijk is door de beperkingen die de religie oplegt.

2.5 Leefwerelden

'Met 'leefwereld' wordt het alledaagse doen en laten bedoeld dat voor het overgrote deel van de jongeren bestaat uit bezigheden thuis, op school en in de vrije tijd.' (*Hermes, 2007, 23*) De leefwereld kan gezien worden als een reeks van gedragingen, gedachten, gevoelens, belangstellingen en waarderingen. Vanuit de eigen belevingswereld geven tieners zin en betekenis aan alles wat ze meemaken.

Deze leefwereld van tieners wordt constant beïnvloed door maatschappelijke voorwaarden en ontwikkelingen. Deze bepalen welke keuzemogelijkheden er zijn, maar ook wat de werkelijkheid van alledag is. Zoals al eerder genoemd, maakt het dus veel uit of een tiener in een achterstandswijk of juist in een 'goede' wijk opgroeit. Het sociale milieu en de omgeving waarin de tiener opgroeit, bepaalt voor een groot deel welke keuze- en ervaringsmogelijkheden hij heeft. Hierbij gaat het niet alleen om materiele zaken zoals geld en goederen, maar ook om houding, normen en waarden die in de omgeving heersen. Hoe gevarieerder de omgeving is, hoe gevarieerder de culturele invloeden en sociale interacties zullen zijn.

De afgelopen decennia is er veel sprake van diversiteit wat betreft mensen en hun houding, normen en waarden in Nederland. Tieners groeien op in deze diversiteit en komen er al dus op jonge leeftijd mee in aanraking. Voor deze tieners geldt dat hun omgeving gevarieerd is en zo krijgen zij ook verschillende perspectieven te zien. Toch geldt dit niet voor alle tieners, omdat hun leefwereld is begrensd. Dit kan zijn door de afwezigheid van materiele zaken, maar ook door bijvoorbeeld het geloof, moraal of de opvoeding die hen mogelijkheden ontzeggen.

De leefwereld van tieners staat dus niet op zich en wordt beïnvloed door bepaalde levensvoorwaarden. Hieronder wordt stilgestaan bij enkele van deze levensvoorwaarden die direct van invloed zijn op de wereld van tieners.

Technologie

De hedendaagse informatie- en communicatietechnologie is dagelijks sterk aanwezig in het leven van tieners. Tieners groeien hiermee op en zien het als de normaalste zaak van de wereld dat zij online via hun computer kunnen communiceren met iemand aan de andere kant van de wereld. Communicatie gebeurt dus niet alleen meer binnen de directe omgeving, maar vindt plaats op wereldschaal.

Dat deze technologie zo vanzelfsprekend is geworden, heeft te maken met enkele veranderingen, namelijk miniaturisering (klein, handig, draagbaar), betaalbaar (elke jongere met een bijbaantje kan zelf een mp3-speler kopen) en als laatste de verhouding tot de imaginaire wereld die is veranderd (het beeldscherm is tegenwoordig een apparaat waarmee je actief betrokken kunt communiceren).

Individualisering

Individualisering van de samenleving is al enkele jaren aan de gang en vaak roept dit negatieve gevoelens op. Men denkt dat de individualisering egoïsme en gebrek aan gemeenschapszin betekent. Dit is echter, vanuit sociologisch oogpunt, niet waar. Individualisering wil zeggen dat mensen steeds meer als individu in plaats van als groep deelnemen aan de samenleving en zo ook benaderd worden.

Bij individualisering staat de losmaking van het individu uit traditionele verbanden centraal. Het gezin, de kerk, de buurt en de school zijn niet langer de standaardverbanden waarin een mens zich begeeft. De standaard levensloop zoals hij eruit zag in de jaren vijftig is tegenwoordig niet meer vanzelfsprekend. De individuele levensloop is nu afhankelijk van eigen keuzes. 'Jongeren worden geacht aan het roer van hun eigen leven te gaan staan, prestaties te leveren, verantwoordelijk te zijn voor eigen geluk en succes.' (*Hermes*, 2007, 25)

Deze maatschappelijke veranderingen gaan gepaard met nieuwe aanspreekvormen en verwachtingen en die worden op psychologisch niveau onder de noemer *expressief individualisme* geplaatst. Dit houdt in dat de nadruk ligt op het individuele welzijn, de ontplooiing van eigen potenties, individuele autonomie, zelfbeschikking en vrijheid. Individualisering betekent tegenwoordig dat het individu aangesproken wordt als de ondernemer van het eigen leven en er zelf voor moet zorgen dat het een succes wordt. Ook tieners moeten aan deze verwachting voldoen, maar dit levert vaak onzekerheden en vragen op. Zo zijn er tieners bij wie hun thuiscultuur botst met de zelfstandigheid die elders in de maatschappij wordt verlangd. Dit kan een lastige situatie opleveren en zo zijn er meerdere situaties waarbij autonomie van jongeren wordt geëist terwijl zij hier nog niet aan toe zijn en juist gesteund zouden moeten worden om het te leren.

Informalisering

De verhouding tussen mensen onderling zijn in de loop der jaren veranderd. Waar vroeger nog sprake was van een duidelijke hiërarchische verdeling is hier vandaag de dag absoluut geen sprake meer van. Het is tegenwoordig gebruikelijk dat men op voet van gelijkwaardigheid met elkaar om gaat. Deze ontwikkeling wordt informalisering

genoemd en betekent dat de omgang losser en informeler is geworden. Dit geldt niet alleen voor volwassenen onderling, maar bijvoorbeeld ook in arbeidsorganisaties. Het nadeel van deze ontwikkeling is dat mensen zich minder geremd voelen om zich negatief te uiten en bijvoorbeeld gaan schelden of gewelddadig worden. De grens tussen wat, in de omgang met elkaar, nog wel en wat niet fatsoenlijk is, wordt steeds vager.

Populaire cultuur

Sinds de jaren zestig is de invloed van de populaire cultuur enorm gegroeid. De populaire cultuur is zelfs de heersende cultuur binnen alle lagen van de bevolking. Voorheen was de 'hoge' cultuur leidend, maar nu is de wereld van beelden, populaire muziek, modetrends en computerspellen de dominante cultuur. De leefwereld van tieners zit vol met invloeden van de populaire cultuur. Het is een bron van vermaak, maar ook een bron voor de identiteitsvorming. Door bepaalde producten wel of niet te gebruiken, laten jongeren aan de wereld zien wie ze willen zijn en hoe ze gezien willen worden. Zo is de gebruiksfunctie van kleding ondergeschikt aan de zeggingskracht die van de kleding uitgaat. Kleding wordt hier gebruikt als communicatiemiddel.

2.5.1 Vijf leefwerelden

Hermes e.a. (2007) onderscheiden drie leefwerelden waar tieners dagelijks mee te maken hebben. Deze zijn *thuis*, *school* en *media en populaire cultuur*. Zelf voeg ik hier ook nog *sport* en *straat* aan toe. Hieronder wordt elk van deze leefwerelden nader toegelicht.

Thuis

Door de loop van de jaren heen is het gezin veranderd. Gezinsvorming is ook niet meer vanzelfsprekend; het is een keuze om wel of niet een gezin te stichten. Vroeger was het stichten van een gezin vanzelfsprekend. Tegenwoordig ligt de leeftijd waarop men een gezin sticht hoger en neemt men ook minder kinderen. Het gemiddelde ligt op 1,7 kind per gezin. Een andere verandering binnen het gezinsleven is dat er ook steeds meer eenoudergezinnen zijn en gezinnen met ouders van hetzelfde geslacht. Het overgrote deel van de gezinnen (87%) bestaat echter nog wel uit een vader, moeder en 1 of 2 kinderen.

Binnen het gezin is de rolverdeling ook veranderd. Vrouwen en moeders werken steeds meer buitenshuis. In Nederland komt het zogenoemde 'anderhalfscenario' veel voor. Dit wil zeggen dat de vader fulltime werkt en de moeder parttime.

De traditionele rolverdeling is niet meer zo sterk aanwezig, maar toch is het zo dat de meeste vrouwen nog wel het meeste doen in het huishouden en zorgen voor de kinderen, terwijl de vader nog steeds het meest buitenshuis werkt.

Wat de rolverdeling in gezinnen betreft is er verschil te zien tussen hoog en laag opgeleiden en ook tussen verschillende culturen. Binnen een bepaalde groep zijn er ook grote verschillen. Hoe het ene Hollandse gezin de rollen heeft verdeeld geldt niet voor het andere Hollandse gezin.

De toekomst van de jongeren van tegenwoordig is veel minder vastgelegd dan het in het verleden was. Vroeger was het school, werken, trouwen, gezin. Tegenwoordig is dit allemaal niet zo vanzelfsprekend en de volgorde al evenmin. Jongeren moeten vandaag de dag zelf bepalen hoe zij hun leven vormgeven. Veelal komt het dus voor dat de fase van het huwelijk en het gezin pas op latere leeftijd ingaat. Dit wil zeggen dat er een langere periode is van onbekommerdheid. Er ontstaat een grijs gebied tussen jong en volwassen. Voor vrouwen geldt ook dat zij pas op latere leeftijd een gezin stichten. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat meer vrouwen dan

voorheen een studie volgen. Uiteindelijk komt het er meestal wel van dat mannen en vrouwen trouwen en een gezin stichten. Het verschil is dat het allemaal een paar jaar is opgeschoven.

De verhoudingen binnen het gezin zijn ook veranderd. Eerst was het zo dat de kinderen altijd moesten luisteren naar de ouders zonder tegenspraak. Tegenwoordig is dit niet meer het geval; steeds meer wordt er onderhandeld tussen ouders en kinderen. Het gezin is een institutie waar democratie heerst. Er is wel onderscheid te maken in de mate van democratie binnen het gezin. Zo is het veelal dat kinderen tot 12 jaar nog wel gehoorzaam moeten zijn; wanneer ze tussen de 12 en 16 jaar zijn wordt er met ze onderhandeld. Vanaf 16 jaar en ouder wordt er van de jongere verwacht dat zij zelf hun leven kunnen sturen. Dit laatste vergt echter wel zelfkennis en zelfbeheersing omdat de jongere zelf maat moet kunnen houden. Een tiener is hier echter niet altijd toe in staat en daarom zijn ouders op dit moment van het onzekere leven van de jongvolwassene nog wel belangrijk om ondersteuning te bieden.

Behalve de ouders zijn ook leeftijdsgenoten heel erg belangrijk voor tieners. Het ligt eraan om welk aspect van het leven het gaat, wil een tiener met zijn ouders of met zijn leeftijdsgenoten praten. Als het gaat om school, vervolgopleiding en beroepskeuze zijn de ouders van belang, maar als het gaat om vrijetijdsbesteding, seks en verliefdheid, dan zijn de leeftijdsgenoten belangrijker. Deze leeftijdsgenoten zijn vaak vrienden en vriendinnen en de invloed van deze *peers* is steeds groter geworden. Tieners zien hun vrienden vrij regelmatig; vaak is het zo dat de vrienden en vriendinnen naar dezelfde school gaan, in dezelfde wijk wonen of op dezelfde vereniging zitten. De groep vrienden die echt close zijn kunnen we *strong ties* noemen, terwijl alle andere mensen onder de noemer van *weak ties* vallen. Jongeren hebben een heel groot netwerk en dit zijn vaak *weak ties*. Dat netwerk kunnen ze tegenwoordig heel snel opbouwen en uitbreiden via alle nieuwe media en mogelijkheden.

Jongeren onderscheiden zichzelf van volwassenen en binden zich aan elkaar door middel van muziek en kleding, haardracht en lichaamsversiering of door taal (sms-taal/msn-taal). Jongeren die samen een bepaalde groep vormen met bijbehorende kenmerken worden onder de noemer van *jeugdcultuur* gezet. Hierbij is het belangrijk dat zij zich duidelijk profileren ten opzichte van andere groepen jongeren.

'Jeugdcultuur verschaft jongeren een sociale identiteit, maar vraagt tegelijkertijd van jongeren om de grenzen van hun persoonlijke identiteit te bewaken.' (*Hermes*, 2007, 66) Hieruit wordt duidelijk dat jongeren zich willen binden, maar tegelijk ook nog zichzelf willen zijn. Stijlsurfen en subclubbing bieden hier mogelijkheden toe, want dan kunnen ze zich (tijdelijk) binden én toch zichzelf blijven.

Sommige tieners zijn minder sociaal vaardig en hebben geen tot weinig vrienden. Dit kan heel vervelend zijn en tot sociaal isolement leiden. De technologie van het internet en messengers kan dit isolement versterken, maar kan soms ook helpen bij het aangaan van vriendschappelijke relaties met mensen.

School

De school is een formele en informele leeromgeving. Het georganiseerde onderwijs is formeel, maar in de school als leefwereld van de jongeren wordt informeel geleerd. Dat gebeurt rondom de school met vrienden en leeftijdsgenoten.

Volgens Hermes e.a. (2007) heeft de Franse socioloog Dubet drie functies van de school benoemd:

- De schoolprestaties zijn belangrijk, omdat zij bepalen hoe het vervolg van de schoolloopbaan en het uitzicht op werk eruitziet.

- Dagelijks gaan leerlingen met leeftijdgenoten om, die in belangrijke mate hun sociale leven bepalen. Hier leren zij zich te bewegen binnen een groep en met anderen om te gaan.
- De school speelt ook een rol in de identiteitsontwikkeling van leerlingen.

Diploma's en cijfers zijn noodzakelijk, maar tegenwoordig zeker niet meer voldoende. Ook sociale en persoonlijke vaardigheden zijn belangrijk om te slagen op de arbeidsmarkt. Hierdoor is het besef gegroeid dat er andere leervormen nodig zijn die de jongeren aanspreken en beter voorbereiden op de veranderingen in de maatschappij en arbeid.

De school heeft dus een belangrijke functie in de identiteitsontwikkeling van leerlingen. Dit is voornamelijk omdat zij een groot deel van hun tijd op school doorbrengen samen met andere leeftijdsgenoten. Jongeren verwerpen veelal de traditionele pedagogische autoriteit van de school omdat ze leven vanuit de houding dat ze zelf hun eigen waarden kunnen ontwikkelen. Deze houding sluit niet aan bij de traditionele opvatting van morele educatie, waarbij de leraren het goede voorbeeld gaven en de leerlingen dit gewoon overnamen.

Tegenwoordig gaat dit niet meer zo en wordt het onderwijs min of meer anders ingericht. Veel van de pedagogische doelstellingen gaan over het vergroten van de zelfstandigheid van de leerlingen. Dit gaat in de praktijk echter nog heel vaak niet goed omdat het curriculum slechts beperkte ruimte biedt om hier invulling aan te geven. Bovendien hebben scholen toch nog vaak moeite met het loslaten van de traditionele structuren.

Bolhuis (2001) geeft aan dat er tegenwoordig steeds meer aandacht is voor het *samenwerkend leren* boven het *zelfstandig leren*. Dit heeft te maken met de groeiende sociaalconstructivistische visie waar vanuit gepleit wordt voor *samenwerkend leren* in plaats van het idee dat leren een individueel proces is. Het projectonderwijs is een goed voorbeeld van *samenwerkend leren*. Door in een projectgroep samen aan een opdracht te werken leren de jongeren samenwerken en zichzelf binnen een groep te profileren.

De school wordt ook gezien als een plek waar aandacht moet worden besteed aan 'actief burgerschap en sociale integratie' (Veugelers, 2006).

De hedendaagse aandacht voor burgerschapsvorming komt onder andere voort uit een verontrusting over slechte omgangsvormen, tekort aan participatie, afname van sociale cohesie en inburgering van nieuwkomers. Scholen moeten zelf hun curriculum bijstellen om hier invulling aan te geven.

Media en populaire cultuur

Jongeren zijn bij uitstek een goed voorbeeld van mediagebruikers. Zij maken constant gebruik van verschillende soorten media. Dagelijks surfen zij op het internet, chatten zij met elkaar via messengers, maken elkaar af via online spellen, bellen en sms-en elkaar regelmatig, kijken uren televisie, hebben constant muziek aan staan en lezen tegelijkertijd een tijdschrift.

Het gebruiken van meerdere media tegelijk is kenmerkend voor jongeren. Zij zijn wat dat betreft erg bedreven in het *multitasken*.

Alle media waar jongeren mee in aanraking komen hebben invloed op hun denken, voelen en handelen. Zij leren nieuwe dingen en inzichten en ontwikkelen mede hierdoor een eigen mening, smaak, grenzen en identiteit.

Media en populaire cultuur horen bij de dagelijkse leefwereld van jongeren. Elke dag komen zij hiermee in aanraking. Zij doen dit om verschillende redenen zoals het kunnen communiceren met elkaar (msn), ter ontspanning (televisie) of om bewust te leren (informatie zoeken via internet). De digitale wereld is het middel dat door jongeren het meest gebruikt wordt om met elkaar te kunnen communiceren, maar het wordt ook gebruikt om zichzelf te kunnen laten zien. Door middel van profielsites als www.partyflock.nl kunnen zij een beeld van zichzelf op internet plaatsen; meestal wordt dat beeld zo ingevuld dat anderen op een bepaalde manier over de jongere zullen denken. Behalve profielsites maken jongeren ook veel gebruik van sites waar zij bestanden uit kunnen wisselen. Jongeren consumeren niet alleen, zij zorgen ook voor de *content* oftewel inhoud van veel media.

De site die momenteel heel veel gebruikt wordt is www.youtube.com. Hier kan iedereen lid van worden en zo filmpjes, foto's en muziek met iedereen delen. Ook op deze manier laten jongeren zien wie zij zijn. Soms kan het gebruiken van deze sites zelf leiden tot succes, zo is Esmée Denters via *youtube* ontdekt.

Zij plaatste meerdere filmpjes op de site waarop zij zelf te zien was terwijl ze populaire liedjes zong. Deze filmpjes zijn niet onopgemerkt gebleven en zij heeft in 2007 een contract getekend bij een grote platenmaatschappij in Amerika.

De digitale leefwereld wordt door de meeste jongeren als plezierig ervaren, maar dit geldt niet voor allemaal. Soms wordt het internet ook misbruikt als plek waar anderen gepest worden. Digitaal pesten is een serieus probleem, maar ook lastig omdat het voor bijvoorbeeld ouders niet direct zichtbaar is. (*Hermes, 2007*)

Behalve deze drie bovengenoemde leefwerelden, wil ik er hier twee aan toevoegen, namelijk *sport* en *straat*. Dit zijn volgens mij ook twee leefwerelden waar jongeren zich veel in bevinden. Hieronder zal ik deze twee leefwerelden toelichten.

Sport

Boschma e.a (2006) geven aan dat veel jongeren een of meerdere sporten beoefenen. Zij doen dit omdat zij al van jongs af aan een bepaalde sport beoefenen, of omdat zij sporten leuk vinden, of omdat zij fit willen blijven. Er zijn verschillende redenen waarom jongeren sporten, maar het is veelal wel zo dat zij sporten ervaren als een plezierige besteding van hun vrije tijd.

Dit is echter niet het beeld dat mensen hebben over jongeren. Er zijn veel volwassenen en politici die nog steeds 'het beeld van de passieve, zappende jongeren' (Boschma, 2006, 69) hebben. Er zijn cijfers die het tegendeel aangeven, namelijk dat het aantal jongeren tussen de twaalf en de achttien jaar oud dat vijf uur per week sport tussen 1997 en 2003 is toegenomen van 31 procent naar 34 procent. Het percentage sporters, dat tussen de een en vier uur per week sporten is in dezelfde periode ongeveer gelijk gebleven (55 procent en 53 procent). Sport is dus nog steeds een populaire vrijetijdsbesteding onder jongeren.

De wijze waarop jongeren sporten is wel door de jaren heen veranderd. Waar jongeren vroeger een lidmaatschap hadden bij een sportvereniging, sporten jongeren tegenwoordig meer op een ongeorganiseerde manier. Tieners gaan minder snel een binding met een bepaalde sportvereniging waar zij zich moeten houden aan bepaalde regels en tijden. Tegenwoordig willen tieners hun eigen tijd indelen en zodoende sporten zij wanneer het hen uitkomt door bijvoorbeeld recreatief met vrienden een potje te voetballen of zich aan te melden bij een sportschool waar zij op elk moment in en uit mogen lopen. (Boschma, 2006)

Behalve plezier en fit blijven kan sport ook nog een andere functie vervullen. Jongeren sporten veelal samen met elkaar, waardoor zij dus in contact zijn met elkaar. Sporten krijgt hierdoor een nieuwe dimensie want door in contact te zijn met andere mensen

ontwikkel je, bewust of onbewust, bepaalde normen en waarden. Deze normen en waarden die je dus leert door te participeren aan sport kun je ook gebruiken in andere domeinen van het leven, denk aan school, werk of publieke ruimtes. Sporten is dus voor jongeren een leuke bezigheid waar tegelijk ook maatschappelijke waarde aan ontleent kan worden gezien het feit dat jongeren er ook leren om onder ander samen te werken, respect te hebben voor elkaar en sportief om te gaan met verlies.

Straat

De *straat* is ook een leefwereld van jongeren. Vaak worden jongeren die zich op straat bevinden bestempeld als 'hangjongeren'. Dit is echter een beetje kortzichtig, want rondom de term hangjongeren hangt een negatieve sfeer terwijl niet alle jongeren overlast veroorzaken wanneer zij op straat hangen. Het is dus belangrijk om de vage term hangjongeren te definiëren. Hier wil ik graag onderscheid maken tussen vervelende hangjongeren en niet vervelende hangjongeren.

Vervelende hangjongeren veroorzaken overlast voor de buurt en buurtbewoners, terwijl niet vervelende jongeren op zich geen overlast veroorzaken, maar door bewoners toch als negatief worden gezien. Het gevoel van de bewoners wordt ook nog eens gevoed door alle verhalen uit de media die suggereren dat alle hangjongeren nare streken uithalen.

De hangjongeren die veelal voor echt overlast zorgen hebben verschillende redenen om dit te doen. Er zijn factoren als ontspanning, steun en identiteit, maar ook factoren als verveling en ontbinding die een rol spelen. Bij velen is een van de voornaamste redenen dat zij niet beter weten hoe zij hun vrije tijd zinvol kunnen besteden waardoor zij zich uit verveling gaan misdragen. Dit geldt voor zowel allochtone als autochtone jongeren. Bij Marokkaanse jongeren is er een overkoepelend probleem te benoemen waardoor zij vervelend gedrag vertonen op straat. Dit probleem is: 'de fundamentele ontkoppeling, zo je wilt onthechting en ontworteling, van traditionele kerninstituties als gezin, moskee en onderwijs.' (Elhadioui, 2008, 2)

Er is dus sprake van een zekere discrepantie tussen hoe Marokkaanse jongeren zich zouden gedragen binnen traditionele verbanden en op straat. In de traditionele instituties zijn er vaste normen en waarden die overgedragen worden, maar omdat deze verbanden in mindere mate aanwezig zijn, ontwikkelen veel jongeren hun normen en waarden op de straat. De straat is dan voor veel jongeren, na het gezien, een secundaire opvoeder geworden. Het lastige bij Marokkaanse jongeren is dat zij eigenlijk niet Marokkaans genoeg zijn, maar ook niet hetzelfde zij als autochtone jongeren. Zij zitten dus in een lastige positie waarbinnen zij ook hun eigen identiteit moeten ontwikkelen. (Elhadioui, 2008)

Behalve de hangjongeren is de straatcultuur ook onderdeel van de populaire cultuur. Op straat komen jongeren namelijk samen om zich te laten zien. De straat is dus niet alleen een leefwereld voor hangjongeren, maar ook voor alle andere jongeren. Zij komen ook op straat, ontmoeten elkaar op straat, worden geïnspireerd door de straat. Hier vormen zij mede hun identiteit en de straat is vooral een plek waar jongeren aan anderen kunnen laten zien wie zij zijn en waar zij voor staan. Dit gebeurt bijvoorbeeld door middel van het dragen van bepaalde kleding of het zijn op bepaalde plekken op straat zoals skaters zich bijvoorbeeld veel op een skateplein bevinden.

2.6 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik de doelgroep tieners toegelicht aan de hand van thema's zoals identiteit en leefwerelden.

Een belangrijke ontwikkeling in de tienerjaren is de identiteitsvorming. Jongeren houden zich dan bezig met hoe zij eruit zien, maar vooral ook met het vormen van een eigen mening over en visie op allerlei aspecten van het leven. Het vormen van de eigen identiteit is geen solistische opgave, maar juist een proces wat plaatsvindt in interactie met andere mensen en maatschappelijke ontwikkelingen. Let hierbij dat het dus een proces betreft en niet een activiteit met een begin en een eind.

Jongeren vormen hun identiteit binnen verschillende domeinen van hun leven, ook wel leefwerelden. De belangrijkste leefwerelden voor jongeren zijn thuis, school, media en populaire cultuur, sport en de straat. In al deze werelden ontwikkelen jongeren door in contact te zijn met anderen hun normen en waarden, hun mening en dus ook hun identiteit. Jongeren nemen tegenwoordig niet zomaar dingen aan en over, maar bepalen juist zelf wat zij belangrijk vinden. Uiteraard doen zij dit wel terwijl zij constant beïnvloed worden door onder andere peers en media.

Tot slot wil ik hier aangeven dat het vormen van de eigen identiteit heel erg kenmerkend is voor de levensfase van tieners. Dit is echter geen makkelijke opgave omdat er geen standaardprocedure voor is waar iedereen zich aan kan houden om een geweldige identiteit te krijgen. Gezien het feit dat jongeren relatief veel tijd doorbrengen op school en hierbij in contact zijn met leeftijdsgenoten, maar ook met volwassenen en een instituut met regels, vind ik het belangrijk dat er binnen deze leefwereld bewust aandacht moet worden gegeven aan identiteitsvorming van jongeren. De vorm waarin dit gegoten kan worden en welke rol hierbij voor de CMV' er is weggelegd, bespreek ik in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 3 Leren

Leren doen mensen voortdurend. Dit gebeurt niet alleen op school, maar veel ook buiten school. Tieners brengen een groot deel van de dag op school door, maar de rest van de tijd zijn ze thuis, op de sportvereniging, bij vrienden etcetera.

Leren is belangrijk voor de zelfontwikkeling van mensen en om goed te kunnen functioneren binnen de samenleving. In dit hoofdstuk licht ik educatie binnen CMV toe en benoem ik enkele voorwaarden voor leeromgevingen. Daarnaast leg ik uit op welke manieren er geleerd kan worden, welke activerende werkvormen er zijn en hoe jongeren leren op school. Dit hoofdstuk sluit ik af met een korte samenvatting.

3.1 Educatie in CMV

Educatie binnen CMV heeft betrekking op het '*doelgericht bevorderen en ondersteunen van leerprocessen*'. (Spierts, 2000, 64)

Er zijn verschillende indelingen van soorten leerprocessen te vinden, maar allen zijn min of meer gebaseerd op de klassieke driedeling van leren met *hand, hoofd en hart*. Binnen CMV wordt bewust het begrip *vorming* gebruikt als het gaat om leerprocessen. Dit is omdat het voor CMV kenmerkend is om samenhang te creëren tussen de driedeling van hand, hoofd en hart. De klassieke definitie uit 1969 laat dit duidelijk zien: '*Vorming is een proces in de persoon waarbij deze komt tot een beter verstaan van zichzelf en zijn situatie, tot een kritische waardering daarvan en tot een bewuste en gerichte hantering van de mogelijkheden in zijn samenlevingssituatie*'. (Jansen, 2000, 65)

Uit deze definitie kan ook het volgende opgemerkt worden; er wordt gesproken van een persoon in zijn eigen situatie. Dit wil zeggen dat het gaat om een wisselwerking tussen de lerende persoon en zijn maatschappelijke omgeving. De CMV'er heeft hierbij als taak om te ondersteunen en bevorderen van het zoeken naar verbindingen tussen de persoonlijke ontwikkeling en de participatie aan de sociale omgeving. Anders gezegd '*Het leggen van verbanden tussen hun persoonlijke ontwikkelingsmogelijkheden enerzijds en kenmerken en noden van de maatschappelijke omgeving anderzijds*'. (Jansen, 2000, 65)

Als het dus gaat om leren binnen CMV gaat het altijd om processen die de persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke participatie ondersteunen en bevorderen. De CMV'er kan dit bereiken op verschillende terreinen waar jongeren leren. De school is er een van.

3.2 Krachtige leeromgeving

De ruimte waar iemand leert noemen we de leeromgeving. Deze leeromgeving moet voldoen aan een aantal kenmerken om optimaal te kunnen fungeren.

De Waal (2004) geeft aan dat er zes vuistregels zijn waaraan een krachtige leeromgeving moet voldoen.

Deze leeromgevingen moeten:

- functioneel zijn;
- uitnodigen tot activiteit;
- levensecht zijn om tenminste ergens naar verwijzen;
- gedragsmodellen bevatten en voorzien in coaching;
- geleidelijk het roer overgeven aan de lerende;
- systematisch het besef van eigen bekwaamheid ontwikkelen.

De gemiddelde school in Nederland voldoet niet aan al deze vuistregels. Een klaslokaal mag dan wel functioneel zijn voor klassikaal onderwijs, maar het nodigt zeker niet altijd uit tot activiteit. Om een school te laten voldoen aan al deze vuistregels

is een lastige, zomet onmogelijke, opgave, dit kan zijn vanwege gebrek aan financiën en tijd.

Toch kan er binnen een school wel meer worden gedaan om de leeromgeving zo aan te passen dat deze echt bijdraagt aan het leerproces van jongeren. Zo kan de school de leeromgeving min of meer aanpassen aan de inhoud van de les. Een voorbeeld is dat wanneer er bij biologie er gesproken wordt over soorten planten, er enkele planten in de klas zouden kunnen zijn waardoor het onderwerp wat meer leeft onder de leerlingen. Iets tastbaars nodigt vaak ook uit tot activiteit.

Natuurlijk is het niet altijd mogelijk om dit te doen en dat is ook niet het streven, want leren gebeurt op verschillende manieren en daar zijn dan ook verschillende vormen van krachtige leeromgevingen voor nodig.

3.3 Motivatie

Bij schoolleren is er niet altijd sprake van eigen motivatie van de tieners. Vaak zijn ze helemaal niet zo geïnteresseerd in de stof die ze krijgen bij geschiedenis, aardrijkskunde of wiskunde. Deze motivatie moet dus bij de tieners opgewekt worden. Er zijn verschillende vormen van motivatie, onder andere te onderscheiden zijn *extrinsieke* en *intrinsieke* motivatie.

Vinke (1996, 46) definieert de begrippen als volgt:

-*Intrinsieke* motivatie: 'motivatie die geheel afhankelijk is van de aard van de activiteit en niets te maken heeft met een externe beloning of bekrachtiging. Intrinsieke motivatie wordt meestal gestuurd door gevoelens van tevredenheid en voldoening'.

-*Extrinsieke* motivatie: 'een motivatie die haar oorsprong vindt in factoren buiten het individu. Gedrag dat is gemotiveerd door van anderen afkomstige beloning en/of straf is extrinsiek gemotiveerd'.

De motivatie van jongeren om met leren in educatief verband bezig te blijven, wordt positief of negatief beïnvloed door zowel de inhoud van de leerstof als de wijze waarop leeractiviteiten zijn georganiseerd. (Bolhuis, 1995)

Hier is uit op te maken dat de leerstof en de manier waarop onderwezen wordt aangepast moet worden op de leerling. Dit is niet echt praktisch op een school aangezien daar gewerkt wordt met grote klassen met verschillende leerlingen en dus verschillende wensen en behoeften. Bovendien is de leerstof die gegeven wordt vooraf al bepaald en staat vast in het curriculum, hierdoor kan de inhoud al niet echt aangepast worden op de leerlingen.

De manier waarop onderwezen wordt kan echter wel min of meer aangepast worden aan de tieners. Je kunt veel meer bereiken door methodes toe te passen die de tieners aanspreken en waardoor ze zich gaan interesseren voor het onderwerp en dus gemotiveerd worden. In plaats van de stof op te leggen kun je de stof ook laten leven bij de tieners door gebruik te maken van hun belevingswereld en hier mee te werken in de lessen.

3.4 Manieren van leren

Bolhuis onderscheidt vier manieren van leren:

1. leren door directe ervaring
2. leren door sociale interactie
3. leren door het verwerken van theorie
4. leren door nadenken

Leren door directe ervaring

Met leren door directe ervaring worden eigenlijk twee dingen bedoeld:

Het eerste is dat je je moet aanpassen wanneer je bijvoorbeeld ergens voor het eerst komt. Hierbij moet je je verplicht anders opstellen waardoor je een nieuwe houding leert aan te nemen.

Het tweede is dat je leert door bewust een handeling uit te voeren. Als je bijvoorbeeld in de supermarkt op de vleeswarenafdeling moet werken en moet leren snijden, dan leer je dit al doende. Letterlijk: leren door te doen.

Leren door sociale interactie

Leren door sociale interactie wil zeggen dat je leert door middel van interactie met andere mensen. Door middel van communiceren met anderen wissel je ideeën, meningen en informatie uit waardoor je nieuwe en/of andere dingen leert. Het leren door sociale interactie gebeurt zowel bewust als onbewust. Het gebeurt bewust wanneer een leerling een vraag stelt over de stof aan de leerkracht, maar het gebeurt onbewust wanneer twee vrienden met elkaar een informeel gesprek hebben over de nieuwste modetrends.

Leren door het verwerken van theorie

Bij het leren door het verwerken van theorie kun je als beste voorbeeld naar school kijken. Op school leren leerlingen door middel van aan hen aangereikte theorie die onder andere staat in boeken, stencils en internet. Het gaat hierbij om theoretische informatie te verwerven en te verwerken.

Leren door nadenken

Leren door nadenken gebeurt wanneer een individu een link maakt tussen theorie en praktijk. Door hierover na te denken zal een individu tot een bepaalde conclusie komen en hierbij een mening vormen. Het stellen van essentiële vragen zoals 'waarom?' staan hierbij centraal.

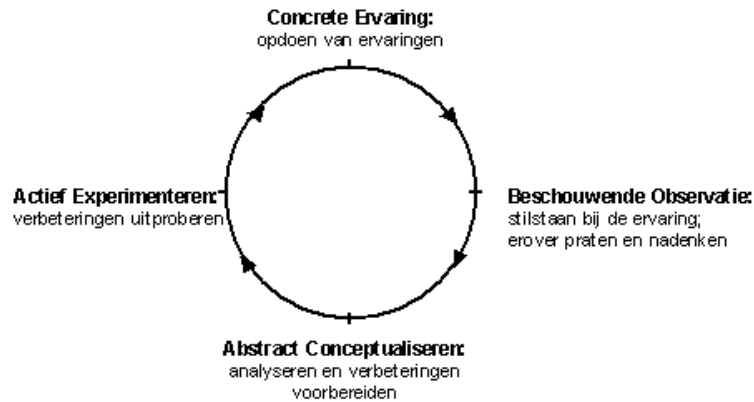
Deze vier manieren van leren komen allen voor in het leven van de mens. Dit is ook belangrijk en waar het vooral om gaat is om evenwicht te vinden tussen deze vier vormen om zo optimaal mogelijk te kunnen leren.

3.5 Leerstijlen

Iedereen heeft een persoonlijke leerstijl. Dit wil zeggen dat iedereen een eigen manier heeft om om te gaan met leefstof en leeractiviteiten. Het kan erg nuttig zijn om je ervan bewust te zijn welke leerstijl je zelf (het meest) hanteert. Het is niet zo dat de ene leerstijl beter is dan de andere, maar wel is het zo dat de ene stijl zich beter leent voor de ene dan voor de andere leersituatie.

Er zijn twee heel bekende theorieën over leerstijlen. Namelijk de theorie van Kolb en de theorie van Vermunt. Hieronder zal ik kort beide theorieën toelichten en in verband brengen met jongeren.

Kolb (1993) omschrijft ervaringsleren als 'a holistic integrative perspective on learning that combines experience, perception, cognition and behaviour'. Dit wil zeggen: een perspectief op leren dat ervaring, waarneming, kennis en gedrag combineert. Kolb kwam tot zijn bekende model van de leercyclus en die is opgebouwd uit twee dimensies: *concreet* versus *abstract leren* en *actief* versus *reflectief leren*. (Bolhuis, 1995) Hij meende dat leren een cyclisch proces is van de vier fasen, waarbij bij elke fase de bijbehorende basisvaardigheid wordt toegepast.

Model ervaringsleren van Kolb
www.google.nl

De basisvaardigheid per fase is de volgende; (met de klok mee)

1. tot waarnemen en overdenken
2. tot begripsvorming
3. tot experimenteren en toetsing in de praktijk
4. om concrete ervaring op te doen

Mensen hebben nooit zuiver één leerstijl, maar meestal een combinatie van meerdere leerstijlen. Het meest optimale zou zijn als elke leerstijl even goed ontwikkeld zou zijn. Dit komt echter weinig voor omdat mensen veelal een bepaalde voorkeur hebben voor een specifieke stijl.

Als je weet wat je eigen leerstijl is kun je deze bewust toepassen, maar je kunt juist ook de andere leerstijlen meer ontwikkelen. Zo kun je per leersituatie bekijken welke leerstijl, of combinatie van meerdere leerstijlen, het meest toepasselijk is en het meeste oplevert.

Kolb vindt dat het onderwijs nog te beperkt omgaat met leermethoden en hierdoor zijn er leerlingen die les krijgen volgens de stijl die past bij een bepaald vak of de stijl die past bij een bepaalde docent. Dit is jammer want zo leren niet alle leerlingen optimaal. Kolb is van mening dat iedereen alle leerstijlen zou moeten beheersen. Hier zou in het onderwijs dus meer aandacht aan moeten worden besteed.

Een andere theorie over leerstijlen is de theorie van Vermunt.

Op welke manier maakt een leerling zich de leerstof eigen? Vermunt onderscheidt drie leerstijlen:

De reproductieve stijl

Leerlingen die deze stijl hanteren zijn gericht op het letterlijk reproduceren van de leerstof. Deze leerlingen houden van 'stampen' en houdt van het afnemen van toetsen als graadmeter van het niveau.

De betekenisgerichte stijl

Leerlingen die deze stijl gebruiken zijn gericht op de hoofdzaken van de stof. Zij onderzoeken standpunten, ideeën en conclusies, leggen vervolgens verbanden en komen zo ook tot een eigen mening. Deze leerlingen leren vaak vanuit persoonlijke interesse.

De toepassingsgerichte stijl

Leerlingen die deze stijl gebruiken zijn vooral gericht op de toepassingsmogelijkheden van de te bestuderen stof. Het gaat erom of de stof relevant is voor de praktijk. Deze leerlingen hebben vaak ook behoefte aan concrete voorbeelden zodat zij een verband kunnen zien tussen de leerstof en de praktijk. Het gaat hier vaak om beroepsgericht onderwijs. (<http://www.carrieretijger.nl/functioneren/ontwikkelen/leerstijlen>)

In het voortgezet onderwijs was de reproductieve stijl jarenlang de stijl die het meest gehanteerd werd. Van de leerlingen werd verwacht dat zij de leerstof letterlijk konden reproduceren en wanneer zij dit konden werd dat gezien alsof de leerlingen dan iets hadden geleerd. Met de opkomst van het humanistische idee dat leren voortkomt uit een aangeboren drang tot zelfontplooiing is er het een en andere veranderd in het onderwijs.

Van de jongeren wordt meer verwacht dat zij zelf richting geven aan hun schoolcarrière want zij moeten zelfstandiger werken. Dit is in de vorm van het studiehuis ingevoerd in Nederland. Hierbij ligt de nadruk meer op het hebben en ontwikkelen van praktische en sociale vaardigheden. Het gaat niet alleen maar om het verwerven en kunnen reproduceren van kennis, het gaat er meer om dat jongeren leren omgaan met heel veel informatie en hoe zij alle informatie kunnen toepassen. Dit is dus een verschuiving naar de betekenisgerichte stijl, maar de reproductieve stijl is nog wel heel sterk aanwezig. Dit komt omdat nog steeds het idee heerst dat jongeren sowieso een basis van kennis moeten hebben, dat zij wel algemene kennis moeten bezitten. Ook in de manier van toetsen is de reproductieve stijl nog heel duidelijk te zien, nog steeds moeten leerlingen woordjes stampen voor vakken zoals Frans en Duits.

De laatste jaren is iets meer aandacht gekomen voor de toepassingsgerichte stijl in het voortgezet onderwijs. Een voorbeeld hiervan is de *maatschappelijke stage*. Alle leerlingen in het middelbaar onderwijs moeten een maatschappelijke stage lopen, zij leren hier een aantal dingen voor zoals solliciteren en dan kunnen zij dit meteen in de praktijk ervaren. De maatschappelijke stage staat als nationaal 'project' nog wel een beetje in de kinderschoenen omdat het een hele onderneming is om voor elkaar te krijgen dat scholen het in het jaarprogramma kunnen plannen en dat organisaties waar leerlingen stage zouden kunnen lopen, ook meewerken aan dit initiatief.

Het lijkt mij een onmogelijke opgave om altijd rekening te kunnen houden met alle leerlingen en hun leerstijlen. Dit komt omdat er nog veel klassikaal lesgegeven wordt en er al een enorm lerarentekort is in Nederland. De CMV'er zou hier in zijn projecten meer rekening mee kunnen houden. Door van tevoren te testen wie welke leerstijl hanteert kan de CMV'er ervoor kiezen om verschillende werkvormen en toetsingsmogelijkheden toe te passen.

3.6 Activerende werkvormen

Door tieners op school uit te dagen en in beweging te zetten kun je hun motivatie aanwakken. 'Activerende en inspirerende werkvormen kunnen daarbij helpen. Een werkvorm is een middel dat een docent inzet om een bepaald leerdoel te bereiken.' (Bijkerk, van der Heide, 2006)

De werkvormen zijn door Bijkerk en van der Heide ingedeeld in vijf soorten; ijsbrekers, spelvormen, discussievormen, werkopdrachten en docentgecentreerde werkvormen. (Bijkerk, L., 2006)

Ijsbrekers

Ijsbrekers zijn korte, onaangekondigde, leerzame activiteiten die de leerlingen letterlijk tot actie oproepen, de leerlinge moeten bewegen. De ijsbrekers creëert een ongedwongen, veilige sfeer die bijdraagt aan de effectiviteit van het leerproces.

Spelvormen

Spelvormen worden ingezet om stimulering, afwisseling, belangstelling, concentratie en motivatie te vergroten. De interesse, betrokkenheid en zelfs het zelfvertrouwen kan vergroot worden bij de leerlingen.

Discussievormen

Discussievormen kunnen relatief gemakkelijk ingezet worden omdat zij weinig materiaal vereisen. Het klaslokaal is ook een uitstekende ruimte waarin een goede opstelling voor een discussie kan worden gemaakt.

Er zijn enkele doelen te noemen die met discussievormen behaalde kunnen worden, dit zijn onder andere: ervaringen uitwisselen, meningsvorming, gedrag bespreekbaar maken.

Werkopdrachten

Werkopdrachten die uitdagend zijn doen een beroep op verschillende soorten competenties van de leerlingen. Deze opdrachten zijn belangrijk bij doelgericht en activerend leren.

Net als bij discussievormen, zijn er ook voor werkopdrachten enkele doelen te noemen die behaald kunnen worden, dit zijn onder andere: voorkennis inventariseren, ervaringen uitwisselen, theorie verwerken.

Docentgecentreerde werkvormen

Docentgecentreerde werkvormen zijn werkvormen waarbij de theorie door de docent wordt gepresenteerd. Als we terugrijpen naar de leercyclus van Kolb dan kunnen docentgecentreerde werkvormen goed toegepast worden in de fase conceptualiseren. Voor deze werkvormen zijn eveneens een paar doelen te noemen die behaald kunnen worden: kennis en inzicht verwerven, vaardigheden verbeteren.

Al deze werkvormen kan een CMV'er inzetten bij het ontwerpen van een uitdagende les voor jongeren. Door het bewust inzetten van werkvormen kun je van tevoren al vaststellen wanneer je aan welke doelen werkt. Wanneer je ook weet welke leerstijlen de leerlingen hanteren kun je ook bewust bepaalde werkvormen inzetten om hen tegemoet te komen in hun stijl zodat zij optimaal kunnen leren. Zo kun je bijvoorbeeld bij leerlingen met een toepassingsgerichte leerstijl een rollenspel laten doen zodat zij min of meer kunnen ervaren hoe zij de leerstof zouden kunnen toepassen in de praktijk.

3.7 Schoolleren

De kern van leren is *betekenisgeving*: het tot stand komen van betekenis of van verandering in betekenis. Het is een proces waarin we de wereld om ons heen en onszelf betekenis toekennen. (Bolhuis, 1995)

Zoals al eerder opgemerkt, brengen tieners veel tijd door op school. Zij leren op school in educatief verband. Dit wil zeggen dat er bedoeld geleerd wordt, door opzettelijk daartoe georganiseerde activiteiten, gericht op leerresultaten die in overeenstemming zijn met een leerplan of curriculum.

Schoolleren is lastig omdat er een ongewoon beroep gedaan wordt op de motivatie en het geheugen van de leerling. In het spontane, onbedoelde leren is er sprake van een directe verbinding en eigen interesse. Dit kun je op een school wel nabootsen en uitlokken, maar het zal nooit hetzelfde zijn als spontane leerprocessen, want het is niet het vanzelfsprekende uitgangspunt. Hier ligt dus een lastige taak voor docenten omdat zij toch kennis, vaardigheden en een houding willen leren aan de tieners.

Behalve het standaard schoolcurriculum worden er op scholen ook vaak vormingsprogramma's ingezet. Deze programma's worden veelal ontwikkeld door welzijnsinstellingen die een project van een bepaald aantal lessen hebben ontworpen over een bepaald thema. De CMV'er is vaker te vinden bij het ontwikkelen en uitvoeren van dit soort projecten. Ook voor de thema's normen en waarden, burgerschap en levenskunst zou een vormingsprogramma een goede vorm zijn om jongeren met deze onderwerpen bewust aan de slag te laten gaan.

De CMV'er kan door middel van vormingsprogramma's een krachtige leeromgeving creëren en de jongeren motiveren door binnen de thema's van normen en waarden, levenskunst en burgerschap gebruik te maken van de leefwereld van de leerlingen. Zo kun je de jongeren ook mede verantwoordelijk maken voor de inhoud van lessen. Wanneer je heel veel leerlingen in de klas hebt die bijvoorbeeld een bepaalde religie aanhangen kun je dit ook meenemen in de lessen. Door gebruik te maken van hun eigen ervaringen kun je het ook concreet maken met voorbeelden die hen raken. Op die manier kunnen de leerlingen ook beter betekenis geven aan de lessen en leren zij hier meer van dan wanneer het totaal buiten hun eigen beleavingswereld valt. Daarnaast zijn activerende werkvormen goed inzetbaar om vooraf gestelde doelen te behalen. Een voorbeeld hiervan is dat een thema wat normaal niet zomaar bespreekbaar is in de klas, wel bespreekbaar te maken door middel van een discussievorm of een spel.

3.8 Leren en tieners

Leren gebeurt levenslang en levensbreed. Zo leren tieners dus ook elke dag en overal, zij leren op school, in hun vrije tijd en ook thuis.

Leren doen zij ook op verschillende manieren. Zij leren niet uitsluitend op school door middel van droge kennisoverdracht van docent en boeken, maar ook op andere wijzen. Zo leren zij veelal door het opdoen van ervaringen en door deze ervaringen vervolgens met elkaar uit te wisselen.

De school als instituut heeft het er maar moeilijk mee om zich aan te passen aan de jongeren en ook aan wat de maatschappij van deze jongeren verwacht. In plaats van een keuze voor een bepaald beroep voor de rest van hun leven wordt er nu van jongeren verwacht dat zij flexibel zijn en zich gemakkelijk kunnen aanpassen. Het studiehuis, ook wel de tweede fase genoemd, is hier een antwoord op geweest. In hoeverre dit ook echt werkt en zijn vruchten afwerpt is nog niet helemaal duidelijk, er zijn nog altijd critici die beweren dat het geen goede zet is geweest om de tweede fase door te voeren in het onderwijs.

Ook de docenten vinden het moeilijk om leerlingen op verschillende manieren te onderwijzen en hen zo echt te interesseren voor iets om hen op die manier kennis, houding en vaardigheden bij te brengen.

De jongeren van nu zijn 'slimmer, sneller en socialer' (Boschma, 2006,). De scholen zullen hier op in moeten spelen door het onderwijs zo in te richten dat dit aansluit op de mogelijkheden van jongeren en tegelijkertijd op de vraag vanuit de samenleving en de arbeidsmarkt. Dit is een lastige opgave, vooral omdat dit betekent dat een aanpak moet worden ontworpen die landelijk in te voeren is. Heropleiding van docenten is een van de zaken die daarbij komt kijken en dat is een flinke en dure klus.

3.9 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik het thema leren toegelicht, hierbij zijn enkele dingen duidelijk geworden.

De leeromgeving dient krachtig te zijn om zo optimaal mogelijk te kunnen leren.

Daarnaast is het belangrijk om te weten welke manieren van leren en welke leerstijlen er zijn. Vooral van belang hierbij is dat jongeren zich bewust zijn van hun eigen manier van leren en hoe zij bepaalde leerstijlen bewust kunnen inzetten. De CMV'er kan ook rekening houden met de leerstijlen van de leerlingen wanneer er gekozen moet worden voor bepaalde werkvormen en toetsingsmogelijkheden.

Wanneer een CMV'er door middel van vormingsprogramma's de thema's normen en waarden, burgerschap en levenskunst wil behandelen is het belangrijk dat hij zich beseft dat zijn rol buiten het standaard lespakket ligt. De school is een kleine gemeenschap waar jongeren ook te maken hebben met verschillende normen en waarden. Als CMV'er is het goed om gebruik te maken van de leefwereld van de jongeren en deze toe te passen in de lessen. Zo is het voor de jongeren ook concreet en kunnen zij zelf helpen met het bepalen van de inhoud van de lessen. Activerende werkvormen moeten bewust ingezet worden om vooraf gestelde doelen te kunnen behalen.

Hoofdstuk 4 Tieners leren normen en waarden

De hoofdvraag van deze scriptie is:

Op welke manieren kan ik als CMV'er tieners, van 12 tot en met 16 jaar, in de setting van een school, zo laten nadenken over normen en waarden, vanuit de invalshoek van levenskunst en burgerschap, dat daarmee hun persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling wordt versterkt?

In hoofdstuk 1 heb ik de thema's uit mijn hoofdvraag uitgebreid behandeld.

In hoofdstuk 2 heb ik de doelgroep tieners behandeld en in hoofdstuk 3 heb ik het onderwerp leren onder handen genomen.

Hier, in dit hoofdstuk, zal ik de hoofdvraag beantwoorden

4.1 Normen en waarden, levenskunst en burgerschap

Boschma (2006) onderscheidt vier centrale waarden die voor jongeren van tegenwoordig erg belangrijk zijn: *authenticiteit*, *respect*, *zelfontplooiing* en *eer*. Deze vier waarden kunnen als uitgangspunt gebruikt worden om de thema's levenskunst en burgerschap onder de paraplu van normen en waarden te bespreken.

De waarden authenticiteit, respect, zelfontplooiing en eer zijn allen te verbinden aan levenskunst. Wanneer een jongere met levenskunst bezig is houdt hij zich bezig met het ontwikkelen van zijn eigen identiteit en het streven naar een gelukkig leven.

Authenticiteit en zelfontplooiing zijn belangrijk voor de identiteitsvorming; voor tieners is het belangrijk dat ze erachter komen wat zij wel en niet leuk vinden en wat hun eigen standpunten zijn over wat dan ook. Jezelf zijn is een doel op zich.

Respect en eer de twee andere centrale waarden; ook deze zijn te plaatsen onder levenskunst. Levenskunst gaat niet alleen om het individu alleen, maar ook hoe de individu zich plaatst binnen de maatschappij. In de omgang met anderen is voor jongeren respect en eer heel belangrijk; respect vormt de basis van een relatie en eer is vooral bij allochtone jongeren belangrijk. Eer hangt samen met status en dit is vooral bij allochtonen iets wat nogal hoog in het vaandel staat. Bij levenskunst kunnen de waarden zelfontplooiing en eer dan ook nog wel eens botsen. Het verschil tussen autochtonen en allochtonen wat bijvoorbeeld de seksuele vrijheid betreft is eigen een verschil tussen de waarden zelfontplooiing en eer.

Ik als CMV'er heb hier een kans om tieners na te laten denken over de onderlinge verschillen, maar juist ook over de overeenkomsten.

Als ik met jongeren zou praten over de vier centrale begrippen zou ik bijvoorbeeld bij het begrip *eer* voorbeelden uit de praktijk gebruiken om daarover te discussiëren. Zo zou ik 'eer in sport' en 'eer vanuit een cultuur' naast elkaar leggen en de jongeren laten nadenken of het gevoel in beide leefwerelden hetzelfde is, en wanneer bepaalde handelingen vanuit een eergevoel wel of niet gerechtvaardigd zijn.

Bij het begrip *respect* zou ik het interessant vinden om een test te doen met een groep jongeren. Door bijvoorbeeld in navolging van Jane Elliot (<http://www.janeelliott.com>) de ene dag jongeren met blauwe ogen de baas te laten zijn in de klas en de andere dag jongeren met bruine ogen. Of de tieners met merkkleding en de jongeren zonder merkkleding. Door met hun zo een test te doen zou ik hen duidelijk willen maken dat respect voor elkaar niet afhankelijk is van uiterlijk of materiele bezittingen. Het gevoel van gelijkwaardigheid als mens zou ik als basis willen leggen voor respect in de omgang met elkaar.

Behalve deze vier centrale waarden zou ik ook andere thema's zoals seksualiteit, drugs en drank met jongeren willen bespreken. Dit zijn namelijk onderwerpen waar zij vrijwel dagelijks mee te maken hebben. De nadruk zou ik echter niet willen leggen op het verbieden, maar juist op het genereren van kennis, vaardigheden en houding. Door met hen te praten over onder andere videoclips die zij elke dag zien en te bespreken of zij het normaal vinden dat vrouwen alleen worden gebruikt als lustobject, wil ik de jongeren laten nadenken en een eigen mening vormen. Zo zou ik hen ook willen leren hoe zij zichzelf een houding kunnen aanmeten die voor hen prettig is en waarbij meiden en jongens bewust keuzes maken wat betreft seksualiteit, drank en drugs. Als CMV'er zou ik door middel van gesprekken, discussies en andere activerende werkvormen jongeren bewust willen maken van hun eigen identiteit en hun eigen keuzes hierbij. Wat ik dan belangrijk vind is dat in de gesprekken gebruik gemaakt wordt van voorbeelden die jongeren herkennen, voorbeelden uit hun eigen leefwerelden. Zo zou het ook goed zijn als de tieners zelf ook voorbeelden kunnen geven om daarover te praten.

Bij burgerschap zijn de vier centrale waarden van de huidige jongere generatie ook belangrijk. In onze samenleving wonen er veel culturen samen en met elkaar op een klein stukje land. Het is nogal een uitdaging om altijd vredig en zonder problemen met elkaar om te gaan. Vanwege verschillen wat normen en waarden betreft zijn er nogal eens botsingen tussen jongeren onderling, maar ook tussen jongeren en ouderen. Als burger van Nederland moet een individu zich houden aan de algemeen geldende wetten en regels. Dan is er ook nog het grijze vlak: het publieke domein; waar het niet altijd duidelijk is wat de heersende normen en waarden zijn. Jongeren bevinden zich veel in het publieke domein en daarom lijkt het mij van belang om met hen hun burgerschap te bespreken. Ook als burger zijn de waarden authenticiteit, respect, zelfontplooiing en eer belangrijk; deze zijn namelijk ook van toepassing op relaties tussen tieners en andere mensen en de samenleving op zich.

Ik zou als CMV'er met jongeren over burgerschap praten door te laten zien wat zij als actief burger in Nederland allemaal kunnen bereiken. Met iets heel simpels als het laten zien dat jongeren een wijkfeest kunnen geven met geld van de gemeente zou ik hen duidelijk willen maken dat zij ook invloed hebben binnen de huidige samenleving.

Normen- en waardenonderwijs is nogal een breed begrip. Om het in een wat duidelijk kader te plaatsen heb ik gekozen voor de thema's levenskunst en burgerschap. Deze twee thema's zijn in het dagelijkse leven van tieners terug te vinden; zo ook op school. In de volgende paragrafen wil ik aangeven hoe de CMV'er educatieve programma's kan ontwerpen over de thema's en hoe de school als leefwereld hier een rol in speelt.

4.2 CMV'er in het onderwijs

Een CMV'er in het onderwijs vervult meestal niet de rol van een vaste leerkracht op een school. Vaker leidt hij educatieve vormingsprogramma's vanuit een welzijnsinstelling. Als CMV'er ben je dan geen vaste kracht van een bepaalde school, maar werk je op verschillende scholen als ingehuurde professional. De kracht van CMV ligt in het kunnen ontwerpen van een uitdagende leeromgeving en interessante educatieve programma's die aansluiten op de wensen, behoeften en leefwereld van de doelgroep.

De CMV'er moet door het inzetten van activerende werkvormen en het inzicht in de belevingswereld van de tieners een inspirerende les neerzetten. Door gebruik van actualiteit is de inhoud van de les voor de tieners meteen in een kader te plaatsen. Dit is voor de CMV'er ook direct een middel om up to date te blijven. Het is dan niet alleen

abstract, maar meteen ook concreet zodat de jongeren door middel van voorbeelden de leerstof kunnen vergelijken met hun eigen leven en kunnen implementeren.

Daarnaast is het belangrijk om gebruik te maken van relevante onderwerpen, van zaken waar jongeren echt mee bezig zijn of van thema's die op het moment heel erg in zijn. Ook maatschappelijke vraagstukken zijn in dit opzicht nuttig, want jongeren zijn erg geïnteresseerd in de maatschappij en alles wat er in de wereld gebeurt. Bij het maken van een interessante les draait alles om de manier waarop er les wordt gegeven en om de vorm waarin dit gebeurt. Wanneer de les voor de jongeren saai is kun je ervan uitgaan dat zij er minder van opsteken dan wanneer het voor hen uitdagend is. Wanneer zij intrinsiek gemotiveerd zijn om echt bezig te zijn met onderwerpen als levenskunst en burgerschap, dan heeft een educatief programma nut. Betrek de jongeren bij het ontwerpproces van het educatieve programma en het zal duidelijk worden dat zij zich als gevolg hiervan actief zullen inzetten. Soms kan het ook nodig zijn om het lokaal uit te gaan; bedoeld schoolleren hoeft niet altijd per se beperkt te blijven tot de vier muren van het klaslokaal.

Behalve het aan bod laten komen van thema's als burgerschap en levenskunst in de les kan de CMV'er ook bijdragen aan hoe deze thema's worden geïmplementeerd in de school als leefgemeenschap. Door samen met de directie, docenten, leerlingen, ouders en andere betrokkenen te praten kan er een visie worden opgesteld waar iedereen, in meer of mindere mate, achter staat. De CMV'er kan de gegevens die uit deze gesprekken voortkomen verzamelen en analyseren om hier uiteindelijk een visie uit te destilleren die geldt voor de school als leefwereld. In de volgende paragraaf leg ik uit dat er een aantal aanbevelingen zijn, die belangrijk zijn voor 'goede' waardenoverdracht en waardenontwikkeling op school.

4.3 De school als leefwereld

School is voor de meeste jongeren dagelijkse realiteit. Zij zijn verplicht om naar school te gaan en brengen hier veel tijd door.

De school heeft een vast curriculum met vakken die de leerlingen moeten volgen en afsluiten. Hier leren leerlingen vooral kennis, maar ook vaardigheden en houding zijn belangrijk.

Vaardigheden en houding leren ze vooral binnen het verborgen curriculum van de school. Dit houdt in dat leerlingen bepaalde waarden en normen, visies en meningen ontwikkelen buiten de lessen om. Dit gebeurt op het schoolplein, in de kantine, in de gangen en vooral met elkaar.

Waar het om gaat is dat de school, naast kennis, zich dus ook bewust bezig houdt met de vaardigheden en de houdingen van de leerlingen. Gezien het feit dat het ontwikkelen van waarden over het algemeen niet in de lessen gebeurt, maar juist daarbuiten, moet de school hiermee aan de slag.

In het onderzoek van onder andere Elchardus worden een aantal aanbevelingen gedaan, die belangrijk zijn voor 'goede' waardenoverdracht en waardenontwikkeling op school.

- 1. Ontwikkel een democratische school en een cultuur van betrokkenheid*
- 2. Zorg voor een regelvaste omgeving.*
- 3. Kies voor een ondersteunend leiderschap.*
- 4. Kies voor leiderschap dat de autonomie van de leraar niet verstikt*
- 5. Vergeet niet dat doeltreffende waardevorming een aspect is van doeltreffendheid in het algemeen*
- 6. Let op de waarden van de leerkrachten*

Een school moet dus bepaalde waarden en normen uitstralen en deze ook consequent hanteren. Deze waarden en normen moeten deels ook samen met de leerlingen worden vormgegeven omdat zij er dan ook in meer of mindere mate achter zullen staan.

4.4 Tot slot

Tot slot wil ik hier benoemen dat jongeren een hele interessante doelgroep vormen. Het is een groep die constant in beweging is en 'slimmer, sneller en socialer' is dan de oudere generatie. Conflict tussen jong en oud is iets van alle tijden en dit zal ook blijven voortbestaan. Belangrijk hierbij is het vinden van een goede balans zodat we een democratische samenleving kunnen onderhouden waarin iedereen prettig leeft en zich zo optimaal mogelijk kan ontplooiën.

Jongeren brengen veel tijd door op school en daarom is dit een plek waar zij veel bezig zijn met hun persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling. De aandacht voor onderwijs over normen en waarden, levenskunst en burgerschap is in de afgelopen jaren enorm gegroeid. Hoe dit het beste vormgegeven kan worden binnen het secundair onderwijs is nog niet duidelijk en elke school geeft hier dan ook zijn eigen draai aan. Belangrijk is dat de school zich bewust is van zijn pedagogische taak in het leven van jongeren en ook keuzes maakt over hoe deze taak ingevuld moet worden. Het beleid van de school, de docenten, de regels en de sfeer op een school moeten allemaal op een lijn liggen. Op die manier wordt het mogelijk om consequent met de leerlingen een prettige leefgemeenschap vormen waar zij ook actief bij betrokken worden door hen een stem te geven.

Levenskunst en burgerschap kunnen worden gegeven als vak in het middelbaar onderwijs, maar belangrijker is dat dit wordt geleefd tussen de lessen door.

Literatuurlijst

Boeken

- Beer, de P en Hoed, den P (2004). *Wat jij niet wilt dat u geschiedt... Verkorte weergave van het WRR-rapport Waarden, normen en last van het gedrag*. Amsterdam University Press, Salomé, Amsterdam.
- Bijkerk, L, van der Heid, W (2006) *Het gaat steeds beter! Activerende werkvormen voor de opleidingspraktijk*. Bohn Stafleu van Loghum, Houten.
- Bolhuis, S. (2001). *Leren en veranderen bij volwassenen, een nieuwe benadering*. Bussum, Coutinho
- Boschma, J, Groen, I (2006). *Generatie Einstein slimmer, sneller en socialer, Communiceren met jongeren van de 21^e eeuw*. Pearson Education Benelux bv, Amsterdam.
- Bronsveld, A. *Ik, wij en de wereld. Een pleidooi voor morele educatie op de middelbare school*.
- Dohmen, J. (2006). 'De noodzaak van een eigen levenshouding, een humanistisch antwoord op het onbehagen over de moderne levensloop'. In Dohmen, J. en Lange, F. de, *Moderne levens lopen niet vanzelf*. Amsterdam: Humanistic university press. p. 193-211.
- Elchardus, M, Kavadia, D, Siongers, J (1999) 'Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren? Samenvatting van het onderzoek naar doeltreffendheid van waardevorming in het secundair onderwijs.' Onderzoeksgroep TOR Vrije Universiteit Brussel, Brussel.
- Hermes, J, Naber, P en Dieleman, A (2007) *Leefwerelden van jongeren. Thuis, school, media en populaire cultuur*. Uitgeverij Coutinho, Bussum.
- Iliass Elhadioui, Msc. (2008), *Hangjongeren en de straatcultuur*.
- Jansen, T, Berg, T van de (2000) *Educatie in Werken aan openheid en samenhang. Een nadere verkenning van culturele en maatschappelijke vorming*. Elsevier, Maarssen
- Kooistra, J en Mourik, M van (1997). *Werken aan Leefvormen, identiteit en socialisatie*, Lemma, Utrecht
- Leenders, H. en Veugelers, W. (2004). Waardevormend onderwijs en burgerschap. Een pleidooi voor een kritisch-democratisch burgerschap. In: pedagogiek.
- Mönks, F J, Knoers, A M P, Van den Bergh, B (2004). *Ontwikkelingspsychologie. Inleiding tot de verschillende deelgebieden*. Uitgeverij van Gorcum.

- Savater, F. (2001). *De waarde van het opvoeden; Filosofie van onderwijs en ouderschap*. Utrecht: Bijleveld.
- Schmid, W (2006). *Filosofie van de levenskunst, Inleiding in het mooie leven*. Anthos uitgevers en Carola Kloos, Amsterdam.
- Spierts, M [red.] (2000). *Werken aan openheid en samenhang. Een nadere verkenning van culturele en maatschappelijke vorming*. Elsevier, Maarssen
- Stichting Leerplanontwikkeling (2006) *Jonge burgers in het praktijkonderwijs. Een basis voor burger*. Enschede
- Tongeren, P. van (2003). *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek*. S U N, Amsterdam.
- Traas, M (2003). *Opvoeding in verandering. Een veranderende maatschappij en de opvoeding van jongeren*. HBUitgevers, Baarn.
- Veugelers, W (2003). *Waarden en normen in het onderwijs. Zingeving en humanisering: autonomie en sociale betrokkenheid*. Universiteit voor humanistiek.
- Veugelers, W en Kat, de E. (2005) *Identiteitsontwikkeling in het openbaar onderwijs*. Garant uitgevers, Antwerpen-Apeldoorn
- Vinke, R.H.W. (1996) *Motivatie en belonen: de mythe van intrinsieke motivatie*. Kluwer, Deventer.
- Vlerk, D. van der (2005). *Inspireren tot leren. Het ontwerpen van een uitdagende leeromgeving*. Uitgeverij Coutinho, Bussum.
- Vliervoet, M.S.v. (2000) *Ontwikkelingspsychologie, wat is dat?* Delft.
- Waal, V (2004). *Uitdagend leren. Culturele en maatschappelijke activiteiten als leeromgeving*. Uitgeverij Coutinho, Bussum.
- Winter, M. de (2000). *Beter maatschappelijk opvoeden. Hoofdpijnen van een eigentijdse participatie-pedagogiek*. Uitgeverij van Gorcum.
- Winter, M. de (2004) *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch pedagogisch offensief*. Webpublicatie nr. 1 WRR. Den Haag.
- Winter, M. de (2006) *Opvoeding in democratie*. B.V. Uitgeverij SWP, Amsterdam.

Websites

- <http://www.thesauruszorgenwelzijn.nl/cognitieveontwikkeling.htm>
(geraadpleegd op 22-03-2008)
- <http://www.sensoa.be/ouders/html/nl/ontwikkeling/tiener.html>
(geraadpleegd op 8-04-2008)

- www.slo.nl
(geraadpleegd op 23-04-2008)
- <http://home.wanadoo.nl/a.heer/Maslow.htm>
(geraadpleegd op 4-05-2008)
- <http://www.bredeschool.nl/bredeschool/bibliotheek/definitie-brede-school.html>
(geraadpleegd op 4-05-2008)
- <http://www.carrieretijger.nl/functioneren/ontwikkelen/leerstijlen>
geraadpleegd op 28-05-2008
- <http://www.janeelliott.com>
geraadpleegd op 09-06-2008